SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Milan Majtán, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

J. Doruľa, O jazyku slovenských ľudových rozprávok 129
P. Ďurčo, O vymedzení frazeologickej paronymie 146
A. Habovštiak, Názvy *borovica* a *sosna* zo slovakistického a slavistického aspektu . . 150
J. R. Nižnanský, Nárečová terminológia, jej výskum a spracovanie v rámci celonárečového výskumu 155

DISKUSIE

J. Kačala, Aktívnosť a neaktívnosť vo vete . 165
L. Dvonč, Znovu o dvojhláske *io* v spisovnej slovenčine 173
Š. Ondruš, O etymológii názvov dedín *Sklabiná* a *Sklabiňa* 180

SPRÁVY A POSUDKY

X. slovenská onomastická konferencia. E. Krasnovská 182
KRÁĽ, Á. — SABOL, J.: Fonetika a fonológia. P. Žigo 185
FINDRA, J.: Stavba a prednes rečníckeho prejavu. J. Bosák 188

ROZLIČNOSTI

Vlastné mená etáp pretekov. L. Dvonč . . 191

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 55 — 1990
ČÍSLO 3

Ján Doruľa

O JAZYKU SLOVENSKÝCH ĽUDOVÝCH ROZPRÁVOK
(Konfrontácia pôvodného textu s jeho modernizovanou úpravou)

Vo vydavateľstve Mladé letá vyšla v roku 1988 už tretia kniha rozprávok zo zbierky P. Dobšinského.[1] 28 rozprávok upravil pre deti („pre čitateľov od 9 rokov") P. Glocko. Jeho úprava je vlastne prerozprávanie, ktoré rozmanitým spôsobom mení pôvodný text.[2]

1. Preštylizúvanie textu je ďalekosiahle, časté sú v ňom významové posuny a zmeny zmyslu pôvodného textu. Na porovnanie najprv uvedieme ukážku charakteristickej bežnej úpravy textu, a to začiatok rozprávky Cesta k slncu:

V jednom kráľovskom dvore žil raz popolvárik. Ale hoci bol iba popolvár, vyrástol z neho taký driečny šuhajček, že keby ho poobliekali do panských šiat, neviem, či by našli v celej krajine rúčejšieho a krajšieho mládenca. Kráľ mal dcérku, o voľačo mladšiu ako náš popolvárik. A deti ako deti — natoľko sa skamarátili, že nebolo dňa, čo by sa neboli spolu zabávali. Ba, milá kráľova dievčička sa zavše prechodila ruka v ruke s popolvárikom po kráľovskej záhrade (s. 35).

Pôvodný text v Dobšinského zbierke:

V jednom kráľovskom dvore bol raz jeden popolvárik. Ale trebárs bol len popolvár, predsa to bol na zrast taký driečny šuhajček, že keby ho bol do panských šiat poobliekal, neviem, či by bolo bývalo aj v celej krajine poriadnejšieho a krajšieho chlapčeka. Mal tam kráľ aj dcérku, voľač mladšiu, ako bol náš popolvárik. A deti ako deti — skamarátili sa spolu, až to natoľko prišlo, že nebolo dňa, čo by neboli bavili sa vovedne a milá kráľova dievčička,

[1] Slovenské rozprávky. Tretia kniha zo zbierky Pavla Dobšinského. Pre deti upravil Peter Glocko. Bratislava, Mladé letá 1988. 340 s.

[2] Za pôvodný text tu pokladáme východiskový text úpravy, t. j. text vydaný Pavlom Dobšinským (DOBŠINSKÝ, P.: Prostonárodné slovenské povesti. I—III. Edične pripravil E. Pauliny. Bratislava, Tatran 1973—1974). V ukážkach textu z týchto rozprávok udávame rímskou číslicou zväzok a za lomkou číslo strany arabskou číslicou. Podčiarknutie textu je všade naše.

prechodila sa až milo ruka v ruke s popolvárikom po kráľovskej záhrade (II/351).

Ako vidieť, v úprave sa tu (aj na iných miestach; porov. aj ďalšie **ukážky**) text jazykovo „spresňuje", štylisticky akoby uhládza najmä **tým**, že sa vynechávajú tie jeho časti, ktoré sú v danom kontexte pre **výklad** príbehu, situácie a pod. akoby nepotrebné, nadbytočné[3] *(Mal tam kráľ aj dcérku, voľač mladšiu, ako bol náš popolvárik. A deti ako deti — skamarátili sa spolu, až to natoľko prišlo, že...; prechodila sa až milo...)*. Tak sa z textu Dobšinského rozprávok odstraňuje mnoho zámen, častíc, hodnotiacich a expresívnych atribútov, tautologických vyjadrení a pod., t.j. prvkov typických pre ľudové rozprávačstvo, ktorými sa zachytáva aj autentická bezprostrednosť ústneho podania v priamom kontakte s poslucháčom. Dobšinského vydanie dobre zachováva všetky tieto zložky ľudového podania. Možno predpokladať, že takéto vydanie rozprávok si vtedy a iste aj dlho potom ľahko nachádzalo cestu k ľudovým čitateľským vrstvám. Žeby dnešná úprava vychádzala v ústrety už inému čitateľskému vkusu?[4] Pravda, aj v tejto úprave sa zachovávajú mnohé prvky spomínaného ľudového rozprávačstva (aj v uvedenej ukážke napr. *náš popolvárik*, spojenie *deti ako deti)*, a hoci sa nárečové, zastarané, niektoré expresívne a hovorové slová, výrazy a tvary nahrádzajú súčasnými spisovnými a neutrálnymi ekvivalentmi (nie vždy adekvátne a výstižne; napr. v uvedenej ukážke by význam slovesa *baviť sa* lepšie vystihovalo sloveso *hrať sa* ako *zabávať sa)*, niektoré z nárečových a zastaraných slov a tvarov zostávajú aj tu bez úpravy. V úsilí o isté zachovanie koloritu ľudového rozprávačstva a istého historického koloritu je to vhodné riešenie, hoci má svoje úskalia.

---

[3] Porov. napr. pôvodný text z rozprávky Tri citróny: *Už tri dni boli pominuli, čo náš pocestný po hustých horách blúdil, ani nevediac, či sem, či ta. Rozžialil sa náramne: „Bože môj, bože môj! Len či ťa ja dakedy nájdem!"* (III/414) V úprave takto skrátený a zmenený: *Opäť blúdil tri dni a tri noci po hustých horách, až sa napokon rozžialil: „Láska moja, len či ťa ja dakedy nájdem!"* (82) Podobne napr. aj v rozprávke Smrť kmotra a zázračný lekár: *Z niekdajšieho biedneho ovčiara v tesnej doline sa stal zázračný lekár, vychýrený na všetky strany sveta. (...) Presťahoval sa z tesnej doliny do mesta, z drevenej chyžky do hrdých svetlíc* (97—98). Pôvodný text: *Od toho času bolo všetko inak u dakedajšieho bedára z dreveného domku v tesnej doline. On stal sa zázračným lekárom, vychýreným na všetky strany sveta. (...) Z tesnej doliny preniesol sa na bývanie do mesta, z drevenej chyžky do hrdých svetlíc (III/274).*

[4] Aj Glockovu úpravu charakterizuje časté nahrádzanie tvarov minulého kondicionálu (a pluskvamperfekta) tvarmi prítomného kondicionálu (a minulého času), ako to vidieť aj v citovanej ukážke. (Porov. aj na strane 189: *Už sa zmrklo, keď...* V pôvodnom texte: *Už sa bolo hodne zmrklo, keď...* I/98.) Konštatovali sme to aj o úpravách Márie Ďuríčkovej (porov. DORUĽA, J.: O jazyku rozprávok zo zbierky Pavla Dobšinského. In: Literárnomúzejný letopis. 21. Red. I. Sedlák. Martin, Matica slovenská 1987, s. 78—79; DORUĽA, J.: O jazykovom a kultúrnom bohatstve Dobšinského Povestí. Slovenská literatúra, *33*, 1986, s. 235).

Niektoré zo štylizačných úprav spomínaného druhu nemožno pokladať za celkom adektvátne aj pre istú modifikáciu zmyslu pôvodného textu. Tak napr. hneď v rozprávke Cesta k slncu je takýto upravený text: *Ale ona* [kráľova dcéra] *vždy kamsi zmizla, stratila sa im; mohli ju hľadať, keď bola pri svojom milom popolvárovi!* (36; „darmo ju hľadali, keď bola pri popolvárovi", t.j. nevedeli, kde ju majú hľadať). Pôvodný text: *Ale ona zavše len akoby bola zmizla, tak podela sa od nich; a už ju mohli inde nehľadať, kremä pri jej milom popolvárovi* (II/351; vedeli, že ju majú hľadať len pri popolvárovi). V rozprávke Ružová Anička čítame:

Nariekal celý večer nad pekným obrázkom, a tak i na druhý aj na tretí raz — deň za dňom. Čeliadka si spočiatku Janka nevšímala. Ale keď sa len uťahúval a uťahúval od druhých, striehli za ním, aj ho vypočúvali. Všetko, čo povedal o svojej krásnej sestre, letelo ďalej ako oheň, až prišlo do uší samému pánovi (52).

Z takto upraveného textu čitateľovi vychodí, že čeliadka Janka vypočúvala, t.j. podrobovala ho výsluchu (kládli mu otázky), čo nezodpovedá významu pôvodného textu. Ten znie:

A vynariekal sa celý večer nad pekným obrázkom, a to i na druhý i na tretí raz — a tak deň po deň. Druhá čeliadka spočiatku na Janka ani nepodbala. Ale keď len uťahúval a uťahúval sa od druhých, striehli za ním, až ho aj vypočúvali. Na jazyku neobstalo sa im to už potom, ale šlo vždy ďalej ako oheň, až prišlo aj samému pánovi do ušú (III/133).

Dozvedáme sa tu, že za Jankom striehli dovtedy, kým (tajne) neodpočuli všetko, čo rozprával *(striehli za ním, až ho aj vypočúvali;* v úprave sa z neporozumenia vynecháva častica *až). Vypočúvať* je tu teda distributívne sloveso dokonavého vidu. V takomto význame a tvare sa používa sloveso *vypočúvať* aj v iných rozprávkach:

Tu práve zase na všetky strany vytrubovali, že kto na tú čerešňu vo dvore kráľovskom vyjde a z nej chorému kráľovi čerešne zhodí, dostane celô jeho kráľovstvo a bude kráľom. Ako to náš šuhaj vypočúval, nerozmýšľal dlho, ale hybaj, zobral sa do mesta a tu rovno k samému kráľovi (Chorý kráľ; I/184; v úprave: *Ako to náš šuhaj počul,* s. 61).[5]

Aj tu tvar slovesa *vypočúvať* znamená „vypočuť všetko o tej veci" [všetko = celá záležitosť (udalosť, rozprávanie, oznámenie a pod.) so svojimi zložkami, súčasťami (ich distribúciou)]. V rozprávke Tri citróny:

[5] V pôvodnom texte rozprávky Chorý kráľ „aj dcéry kráľove pomreli", v upravenom texte princezná žije naďalej.

Tu boli svoji** a starká vďačne vypočúvala kráľovčíka, kde a po čo on to **chodí (III/412; v úprave: *vďačne vypočula,* s. 80); „vypočula po poriadku všetko" (rozprávanie kráľovčíka).

V rozprávke Ružová Anička je upravený text:

„No, keď je to tvoja vlastná sestra", povie pán, „zapriahni šesť najkrajších parip do môjho najkrajšieho hintova a dovez mi tvoju sestru za ženu". (...) Ráno, ešte sa len zore zapaľovali, zadupotalo na dvore šesť bujných žrebcov zapriahnutých v pozlátenom hintove. Janko pľasol bičom a hybaj von bránou na tátošoch pre svoju krásnu sestričku (52—54).

Paripa je bujný žrebec (pekný, parádny kôň), ale v rozprávke sa jasne odlišuje od tátoša, zázračného koňa hovoriaceho s hrdinom rozprávky ľudskou rečou. Môže označovať paripu (bujného, parádneho koňa) iba v prenesenom zmysle, vo zveličenom prirovnaní. Preto bolo neadekvátne zmeniť pôvodný text *Janko pľasol bičom a hybaj von bránou, ako na tátošoch, pre svoju krásnu sestričku* (III/133) na vyššie uvedený, kde chýba také prirovnanie i kontext naznačujúci prenesenosť významu. V tej istej rozprávke sa pôvodný text *Mohlo byť priam spolnoci, keď tu zašuští čosi pod tým oblokom* (III/137) upravuje na *Odbilo polnoc a tu zašuští čosi pod oblokom* (58), t. j. časové určenie vyjadrujúce približnosť[6] sa mení na presné určenie času. Takou drobnosťou z inej rozprávky napr. je, že sa hrdina rozprávky nazýva dôsledne Maco, a tak sa aj pôvodný názov rozprávky Pijan mení na názov Ako sa stal z Maca pijana kráľ, hoci takýto zásah do názvu sa môže oprieť iba o jedno neurčité vyjadrenie v pôvodnom texte: *Raz už potom povie ti mu tá baba: „Ej, Maco (či už ako ho tam volali), ja by som tebe poradila, kde by si sa dobre mohol nadúchať"* (II/232). V úprave sa, pravda, táto neurčitosť likviduje *(Ej, Maco, ja by som ti poradila;* 148). Modifikovaná je aj scéna kriesenia vojska v závere rozprávky. Z nepochopenia významu pôvodného textu z rozprávky Smrť kmotra a zázračný lekár vyplýva takáto úprava:

„(...) ale poradím ti, ako aj kmotrov dostaneš, aj deti nachováš, aj opatrovníčku získaš pre ženu, aj sám dobre obstojíš. Ale nesmieš prezradiť ani slovo z toho, čo ti ďalej poviem." Ovčiar prisľúbil, že bude mlčať (96).

Pôvodný text:

„(...) Lež poradím ti, ako aj kmotrov dostaneš, aj deti nachováš, aj pôložnicu opatríš, aj sám dobre obstojíš. Len ani jedinkého slova nepusť pomimo, čo ti ďalej poviem" (III/246).

---

[6] Porov. k tomu DORULA, J.: Z histórie lexikálnych slovensko-východoslovanských súvislostí a pralel. In: Československá slavistika 1983. Lingvistika, historie. Red. J. Horecký. Praha, Academia 1983, s. 63—65.

Chybná interpretácia tu vznikla ponajprv z nepochopenia významu slova *pôložnica* „žena po pôrode, šestonedieľka".[7] Ovčiarova žena v rozprávke je práve takáto šestonedieľka, ktorú bolo treba *opatriť*, t.j. „postarať sa, aby mala, čo potrebuje". V úprave sa nesprávne vychádza z knižného významu slova *opatriť* „obstarať, zadovážiť".[8] Ďalším nedorozumením je tu interpretácia vety *ani jedinkého slova nepusť pomimo*, ktorá má význam „dobre si zapamätaj každé slovo". Chybný výklad *(nesmieš prezradiť ani slovo)* sa tu ešte „podopiera" pridanou vetou *Ovčiar prisľúbil, že bude mlčať.*

V rozprávke Baláž v upravenom texte vyberajú hrdinovi kamaráta na cestu, zatiaľ čo v pôvodnom texte si ho vyberá sám: *„Len mi", povedá, „vyberte jedného kamaráta, aby mi bolo cestou veselšie"* (103). Pôvodný text: *„Len mi", povedá, „jedného kamaráta dajte vybrať, aby mi cestou veselšie bolo"* (II/252). Na inom mieste sa v tejto rozprávke nevhodne nahrádza sloveso *vrieť* „byť vo vare, variť sa" slovesom *kypieť* „pretekať z nádoby (v dôsledku varu)": *„Hľaďže, keď toto víno začne vrieť, zjavil sa šarkan; a keď bude kypieť, už sa bijeme! (...)"* (104). Pôvodný text: *„Hľaďže", povedá, „keď toto víno začne zovierať, vtedy už pôjde šarkan; a keď to bude ozaj vrieť, už vtedy bude bitka stáť; (...)"* (II/253).[9] Nevhodné sa nám vidí aj nahradenie slova *sklep* slovom *pivnica* v tej istej rozprávke: *„Mám v pivnici napečený chlieb pre dva regimenty. Ak ho však do rána nezjete, nedám vám princeznú." A hneď ich zatvoril do pivnice* (118). Pôvodný text: *„Mám", vraj, „v sklepe napečeného chleba pre dva regimenty. Ak ten všetok do rána nezjete, tak nič nebude z vás." A hneď na to ich do toho sklepu zatvoril* (II/261). Slovo *sklep* má tu najskôr svoj starší význam — označovala sa ním klenbová (sklepená) miestnosť (nemusela byť vždy podzemná alebo do zeme zapustená). Tu by sa mohlo slovo *sklep* výstižnejšie nahradiť slovom *sklad*. Treba si všimnúť aj to, že na tej istej strane sa v texte používa aj slovo *pivnica* (nekryje sa s významom slova *sklep): Teraz ich zaviedol do pivnice, kde tristo sudov vína stálo.*

V rozprávke Zlatý kľúč sa nenáležite interpretuje význam slova *sigoť*,

---

[7] V Slovníku slovenského jazyka (zv. 3, 1963, s. 414) sa toto slovo označuje za krajové a jeho význam sa dokladá práve textom z uvedenej Dobšinského rozprávky: *Deti nachováš i pôložnicu opatríš.* Slovník slovenského jazyka (Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968) uvádzame ďalej skratkou SSJ.

[8] Porov. Krátky slovník slovenského jazyka (ďalej KSSJ). Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987, s. 265.

[9] Porov. tu na inom mieste: *To víno v pohári aj zvrelo, aj do tretiny vykypelo a kamarát len spal* (II/253), t. j. zmenšil sa obsah vína v pohári, keď sa v dôsledku varu jeho časť preliala cez okraje pohára. Inde sa hovorí: *Kamarát sa zo sna schytí a tu vidí, že víno už do poly pohára vyvrelo* (II/253). Aj tu sa zmenšil obsah vína v pohári v dôsledku varu, ale už sa nepoukazuje na to, že sa to stalo preliatím cez okraje pohára.

keď sa v upravenom texte nahrádza vždy slovom *ostrov*, resp. spojením *pustý ostrov* (len raz sa namiesto slova *sigoť* používa podoba *sihoť*): *Všetkých troch vzali na čiernu loď a odviezli na pustý ostrov, kde ich nechali, aby zhynuli od hladu* (142). Pôvodný text: *Len ich všetkých troch spolu vzali na jednu čiernu loď a viedli až za more na jednu sigoť a tam ich potom nechali, aby od hladu zhynuli* (II/68). Ani zo samého kontextu v uvedenom pôvodnom texte nevychodí, že by slovo *sigoť* malo znamenať „ostrov" — nachádza sa za morom, t. j. označuje pobrežie, miesto pri vode, čo je bežný význam slova *sigoť/sihoť* v slovenčine. Krátky slovník slovenského jazyka zaznačuje pri slove *sihoť* význam „krovím a trávou porastená zem okolo rieky".[10]

Osobitne sa treba pristaviť pri slovese *poklonit sa*, ktoré sa v Dobšinského zbierke rozprávok používa v staršom význame „pozdraviť sa".[10a] V Glockovej úprave sa s týmto slovesom nenakladá vždy s náležitým porozumením. Uvedieme si najprv ukážku z rozprávky Baláž:

Ale cestou dajte pozor, aby ste sa niekomu nepozdravili. (...) Keď Baláž videl, aký je biedny a staručký, vystúpil sa z cesty a pekne sa mu pozdraví: „Božedaj šťastia, staručký!" Zabudol, že to nemal urobiť. Tu Laktibrada zastane uprostred cesty s podopretými bokmi a posmeškuje: „Hľa, hľa, ako sa mi klania! Hľa, hľa, ako sa mi klania!" Baláža to nahnevalo: „Ja sa mu pekne pozdravím, a on sa mi bude ešte posmievať!" (113)

Pôvodný text:

Ale cestou dajte pozor, aby ste sa niekomu nepoklonili. (...) Keď Baláž videl, že je to taký biedny staručký, vystúpil sa z cesty a pekne sa mu pokloní: „Bože vám daj šťastia, staručký!" Neprišlo mu dák na um, že to nemal urobiť. Tu Laktibrada naprostred cesty zastane s podopretými bokmi a: „Hľa, hľa, ako sa mi klania; hľa, hľa, ako sa mi klania", len všetko volal. Baláža to namrzelo: „Ja sa mu", vraj, „pekne poklonim a on sa ti mi bude ešte posmievať" (II/258—259).

V úprave sa sloveso *poklonit sa* nahrádza dnešným synonymom *pozdraviť sa*. V tom istom kontexte sa však ponecháva nedokonavé sloveso *klaňať sa*, ktoré v pôvodnom texte má rovnaký význam („pozdravovať sa") ako sloveso *poklonit sa* („pozdraviť sa") — rozdiel je len v slovesnom

[10] Porov. k tomu GREGOR, V.: Z lexikálnej problematiky slovanského osídľovania (O slovách *úkol, nákol, sihoť, prúd, vŕbie*). Slovenská reč, *39*, 1974, s. 88—90 a ONDRUŠ, Š.: Slovenská *sihoť* a maďarský *sziget*. Slovenská reč, *49*, 1984, s. 321—327.

[10a] Porovnaj doklad zo 17. storočia: *Item swedčilo swedomie, že tieto reči, skrže ktere recy possla pohatka, že winissla ta recz w poctiwom mestecku w Batowcich od nektereho nesstiasneho czloweka, ktery gest nehodny any, aby mu ludia statočny ani sa ne poklonily, lebo ge poctiwim prawom porazeny, to gest z Ribnyka Hawran Durko ze by tie recy pohoworil času jarmocnyho* (Čajkov 1654. Z listu čajkovského richtára banskoštiavnickému richtárovi. Originál v archíve mesta Banská Štiavnica, škat. 1654).

vide. Hoci z kontextu jasne vidieť, že ide o pozdrav vyjadrený slovne *(Boženaj šťastia)*, dnešné sloveso *klaňať sa* už tento význam („pozdravovať sa") ani neobsahuje.[11] V úprave sa tu malo postupovať rovnako ako pri slovese dokonavého vidu *poklonit sa*. Na iných miestach však už P. Glocko ponecháva všade sloveso *poklonit sa* (= pozdraviť sa), nenahrádza ho už dnešným synonymom, napr.:

Poklonili sa mu: „Boženaj dobrý večer, pán otec!" „Boženaj i vám", zaďakoval starký (110); Poklonil sa mu pekne: „Bože daj šťastia!" (148); Tu sedel pri ceste jeden starý človiečik a Popelčík sa mu poklonil: „Pamodaj šťastia, staručký!" (164); „Boženaj šťastia, stará matka!" pokloní sa usužovaná žena. „Aj tebe, aj tebe", zaďakuje starká (191) atď.

Nenáležite sa používa sloveso *poklonit sa* v úprave textu z rozprávky Ľubka a Kovovlad: *Vdova sa pokorne poklonila: „Vďačne poslúžime, čím môžeme"* (126), kde nejde o pozdrav. Pôvodný text znie: *„Ráčte rozkázať s nami!" odvetila vdova s pokornou úklonou, „vďačne poslúžime, v čom budeme možné."* (II/375) Ako vidieť, sloveso *poklonit sa* v pôvodnom texte nie je. Upravený text nevystihuje zmysel predlohy.

Je iste zaujímavé, že pri takých ďalekosiahlych a ďaleko idúcich úpravách a pri takej modernizáci textu rozprávok z Dobšinského zbierky sa vo väčšine prípadov ponecháva sloveso *poklonit sa* vo svojom dnes už archaickom význame[12] „pozdraviť sa".[13] V dnešnom spisovnom jazyku má sloveso *poklonit sa* bežný význam „urobiť úklon hlavou alebo hornou časťou tela na znak úcty" (KSSJ 304; SSJ 190).[14]

2. Veľa zmien pôvodného textu vzniká v dôsledku zmierňovania drastických, krutých scén a udalostí, najmä nemilosrdných trestov, ktoré sa

---

[11] Porov. KSSJ, s. 152. V SSJ (I, 1959, s. 695) sa tento starší význam slovesa *klaňať sa* ešte zaznačuje (doklad z Kukučína: *„Dobrý deň, slečna!" klania sa neznámy)*, hoci výklad 1. významu tomu nezodpovedá.

[12] KSSJ už význam „pozdraviť sa" pri slovese *poklonit sa* nezaznačuje, v SSJ sa tento význam pokladá za zriedkavý; dokladá sa citátom z Timravy: *Poklonila sa slečne vážnym, skoro smutným hlasom.*

[13] V úpravách M. Ďuríčkovej je len sloveso *pozdraviť sa, pozdraviť*. Porov. Slovenské rozprávky. Prvá kniha zo zbierky Pavla Dobšinského. Pre deti upravila Mária Ďuríčková. Bratislava, Mladé letá 1980, s. 9, 34—36, 80—82, 85, 121, 202, 208, 227; Druhá kniha 1983, s. 63, 117, 181, 196.

[14] Svojím archaickým významom „pozdraviť sa" nadväzuje slovenské sloveso *poklonit sa* zreteľne aj na východoslovanskú jazykovú oblasť. Porov. niektoré príklady z ruských a bieloruských rozprávok: *Rybak pošol v derevňu, razyskal ochotnika, poklonilsia jemu: Zdravstvuj, dobryj čelovek!* (z rozprávky Divo. Narodnyje russkije skazki. Iz sbornika A. N. Afanasjeva. Moskva, Chudožestvennaja literatura 1976, s. 338); *Vchodit v palatu prekrasnaja carevna s mamkami, s ňaňkami; soldat otdal jej česť, a ona jemu laskovo poklonilas': Zdravstvuj, služivyj! Rasskaži, govorit, kakimi suďbami ty siuda popal?* (z rozprávky Okameneloje carstvo. Tamže, s. 376—377); *Jana eta uslychala i pašla na ety bal; prychodzic', našla Ivana Biaščasnaha, paklanilas': Zdrastuj, Ivan Biaščasny!* (z rozprávky Ab Ivane Biaščasnym. Čaradzejnyja kazki. II. Red. V. K. Bandarčyk. Minsk, Navuka i technika 1978, s. 350—351).

v rozprávkach uvaľujú na vykonávateľov nespravodlivosti a podlosti. Uvedieme niekoľko príkladov. Z rozprávky Ružová Anička: *Tam v tom kochu tie odvisli* [zlostná macocha so svojou dcérou], *tam v neústavnom hustom dyme údia sa azda až dosiaľ, ak neodpadli* (III/ 138). V úprave je text zmenený takto: *Boli by v komíne odvisli a v hustom dyme sa údili možno dosiaľ, no Ružová Anička im vyprosila milosť. A tak ich dal* [pán] *prútmi vyšibať zo dvora* (59). V rozprávke Zlatý kľúč sa hovorí: *Tá nožničiarka bola na šťastie od veľkej ľúbosti do tých čias zomrela* (II/70), v úprave: *Tá nožničiarka sa našťastie medzitým za kohosi vydala* (144). V rozprávke Baláž sa v úprave vynecháva text, v ktorom sa hovorí, že všetkých dvanásť párov koní od vysilenia podochlo (111; II/258). V rozprávke Tri citróny sa záporná postava Cigánky mení v úprave na špatu, bosorkinu dcéru: *Mala tá* [stará baba] *pri sebe Cigánku, ktorá jej každé ráno na tom jazere vodu načierala* (III/420), v úprave: *Mala pri sebe dcéru-špatu, ktorá jej každé ráno nosila z jazera vodu* (90); *Češe pľuha Cigánka zlaté vlásky* (III/423) — *Češe pľuha bosorkina dcéra zlaté vlásky* (91) a pod.,[15] príklady by sa dali rozmnožiť.

Azda najväčšie množstvo zásahov do textu spôsobuje akoby ideologický, svetonázorový postoj, z ktorého vyplýva úsilie o akési odreligioznenie textu, v mnohých prípadoch až nekultúrne a primitívne. Tak sa napr. pravidelne vynechávajú spojenia:

vo meno božie (62 — I/184, 185; 85 — III/416; 107 — II/255; 140 — II/67; 256 — III/168; 275 — III/32), *s pánom bohom* (62 — I/184), *poručeno bohu/poručenobohu* (46 — III/23; 103 — II/252; 221 — I/281), *pre milosrdenstvo božie* (214 — II/279), ďalej oslovenia, zvolania a frázy *pane bože* (97 — III/246), *bože môj* (324 — III/454), *milý mocný bože* (94 — III/244), *bože daj* (198 — II/82), *daj ti mi bože* (315 — III/473), *sám pán boh vie, ako to bolo* (54 — III/134), *sám pán boh vie kde* (77 — III/408), spojenie *celý boží deň* (III/243) sa nahrádza spojením *za celý deň* (93), bežné je skracovanie textov typu *A tam je tá až podnes, — ak Hospodin nezmiloval sa nad ňou* (II/379) — *A je tam až podnes* (131), [kráľ] *sa zaradoval, že mu azda už pán boh pomôže a nedá sa mu dlho trápiť* (I/185) — *Kráľ sa zaradoval, že sa už azda nebude dlho trápiť* (63), *a už tamto len na nás a na boha poručte* (I/155) — *Ostatné nechajte na nás* (14), *aby ju prišli ku sobášu poobliekať a do domu božieho doprovodiť* (II/376) — *aby ju prišli poobliekať k sobášu* (127). Často sa skutočnou alebo domnelou religiozitou „zaťažené" slová, spojenia alebo celé pasáže textu nahrádzajú „nepochybnými" slovami, spojeniami a formuláciami. Napr. spojenie *boží deň* (II/356) sa nahrádza spojením *slnečný deň* (42), *celý boží deň* (III/136) — *do večera* (56), *na božie svetlo* (III/160) — *na biele svetlo* (250), *pre boha prosili* (I/164) — *veľmi prosili* (28), *sám boh vie* (III/428)

[15] Inde sa zase slovo *žid* z pôvodného textu nahrádza v úprave slovom *pánko* (III/36-37 — 278).

— *nik nevie* (268), *Ach, bože môj, bože* (III/408, 412) — *Ach, láska moja* (77,80), *Pane bože* (III/23) — *Ej, bisťu dade* (46), *A veď už bude, ako boh dá* (II/445) — *A veď už dáko bude* (181), *ale k nim dostať sa nedajbože* (III/416) — *Ale ako sa k nim dostať?* (85), *pristrojil sa ako do kostola* (III/476) — *pristrojil sa ako na tancovačku* (318), *Raz v nedeľu išli všetci do kostola* (I/286) — *Jedného dňa sa pobrali všetci zo zámku na poľovačku* (226), *Pán boh dal vám hodnú dievku* (II/376) — *Máte krásnu dievku* (126), *Ten deň prišli Ľubke pytači a pýtali ju na zemiansky chlieb. Mati nevedela, ako má bohu ďakovať za to šťastie, ktorô jej dievke preukázal, ale...* (II/374) — (...) *Mať sa potešila, ale...* (124) atď. a pod.

Aj pri tejto manipulácii s textom dochádza často k rozličným významovo-zmyslovým posunom v porovnaní s pôvodným textom. Tak napr. v rozprávke Ružová Anička sa hovorí: *Ale pán boh ešte dobrý! Nedal Aničke ani tam zahynúť. Tie vodné panny, čo ich tak rada mala, prijali ju medzi seba* (III/137). V úprave sa text mení takto: *Ale vodné panny, čo ich tak rada mala, nedali Aničke zahynúť, prijali ju medzi seba* (57). Spomínaná manipulácia zasahuje niekedy celý rámec deja, v ktorom sa rozprávkový príbeh odohráva, takže vzniká vlastne akýsi svojrázny umelý variant rozprávky. Ukážeme si to na rozprávke Chorý kráľ. Najprv uvedieme príslušné časti pôvodného textu:

...až prišla nedeľa. Pani Anička sa pekne obliekla a odišla do kostola. Janko ostal doma. Keď si nanosil dreva, popratal všetko, išiel pod bránu vyzerať a tam stáli traja tátoši, jeden olovený, druhý strieborný a tretí zlatý. Ako ta odišiel, povie mu ten olovený: „Nuž čože, ty leňoch, doma sedíš, všade sú ľudia v kostole, a ty doma; nevieš aj ty bohu slúžiť?" (...) „Keď prídeš do kostola, sadni si ku panej. Ale ako kňaz povie: amen, ber sa von, aby ťa pani nezachytila" (...) „Teraz si na mňa sadni, pôjdeme do kostola" (...) Janko sadol na tátoša a letel ako vták do kostola a tam rovno do stolice k panej. (....) Ale Janko sotvaže bol amen, poklonil sa jej, vyšiel z kostola, sadol na tátoša, letel domov a bol zas v kuchyni (I/186).

Situácia sa navlas opakuje na druhú a tretiu nedeľu (so strieborným a nakoniec so zlatým tátošom). Na tretiu nedeľu pani Anička hovorí Jankovi: *Keby si bol taký pekný ako ten mládenec, ktorý po tri nedele v kostole pri mne sedel!* (I/188)

V úprave tento text znie:

...až prišla nedeľa. Pani Anička sa popoludní pekne obliekla a nechala ho osamote. Janko nanosil dreva, poupratoval a potom sa motkal po dvore. Pod bránou zrazu zazrel stáť troch tátošov: jeden bol olovený, druhý strieborný a tretí zlatý. Ako si ich prezeral, obzeral, povie mu ten olovený: „Nuž čože, ty leňoch, doma sedíš, prečo si nešiel s paňou?" (...) „Keď prídeš medzi panstvo, krúť sa okolo panej. Ale ako dohrá hudba, ber sa von, aby ťa pani nezadržala" (...) „Teraz si na mňa sadni, pôjdeme medzi pánov" (...) Janko

sadol na tátoša a ten letel ako vták do nádhernej záhrady, kde sa panstvo zabávalo. Janko sa hneď začal krútiť okolo svojej panej. (...) Ale sotva hudba dohrala, Janko sa jej poklonil, vybehol zo záhrady, sadol na tátoša a letel domov. A bol zas v kuchyni (63—64); Keby si bol taký pekný ako ten mládenec, ktorý po tri nedele so mnou tancoval! (66)

Ako vidieť, dej sa tu situuje, na rozdiel od pôvodného textu, nie do kostola, ale do nádhernej záhrady, kde už neodbavuje kňaz bohoslužbu, ale hrá hudba, kde Anička s Jankom nesedia v lavici, ale tancujú v záhrade atď. Ide o svojvoľnú manipuláciu s pôvodným textom rozprávky. Niečo podobné sa odohralo aj s textom rozprávky Cesta k slncu. Uvedieme si najprv príslušnú časť pôvodného textu:

Tu zas ďalej rozprával popolvár, prečo ten a ten kráľ teraz na svoje staré dni otemnel, keď on predtým taký jasný a dobrý zrak mal. „Hja, prečože ostal temným? Oslepol, keď spyšnel. Bo chcel rovnať sa bohu a dal vystavať si sklené nebo, posiate zlatými hviezdami, aby tak, sediac vysoko, rozkazy vydával po celom svete. Ak poníži sa pred pánom bohom do prachu a dá stroskotať to sklené nebo, hneď vyjasnie sa svet pred očima jeho a bude vidieť ako prv." (...) „Preto si oslepol, že si spyšnel a chcel si rovnať sa bohu. Ak ponížiš sa pred bohom do prachu a dáš stroskotať toto sklené nebo, hneď vyjasní sa svet pred tebou a budeš vidieť ako predošle." (II/355—356)

Upravený text:

Tu sa ďalej pýtal popolvár, prečo ten a ten kráľ na staré dni oslepol, keď mal predtým taký jasný a dobrý zrak. „Oslepol, lebo spyšnel. Dal si vystavať sklené nebo, posiate zlatými hviezdami, aby tak, sediac vysoko, vydával rozkazy po celom svete. Ak znovu zostúpi do prachu a dá rozbiť to sklené nebo, hneď sa mu vyjasní svet pred očami a bude vidieť ako predtým." (...) „Preto si oslepol, milý kráľ, lebo si spyšnel. Ak sa ponížiš do prachu a rozbiješ svoje sklené nebo, hneď sa svet pred tebou vyjasní a budeš vidieť ako predtým!" (40, 42)

Tu je religiózny motív zmysluplnou súčasťou obsahu rozprávky, lebo trest boží postihol kráľa za bohorúhačstvo (chcel sa rovnať bohu). Odstránenie tohto motívu spotvoruje pôvodný text, nedovoľuje naplno vnímať jeho zmysel. Z tých istých príčin sa úpravou textu mení aj rámec deja v závere tejto rozprávky (sobáš popolvára s kráľovou dcérou).

Niečo podobné možno pozorovať aj v rozprávke Ľubka a Kovovlad, kde úprava textu hlboko zasiahla do pôvodného zmyslu rozprávky s baladickým príbehom. V pôvodnom texte čítame:

„Len sa mi prisnilo, že ma prišiel pýtať krásny mladý pán, a to na medenej kolimahe, a na záručnô že mi doniesol zlatý prsteň s drahými kameňmi, čo sa

ligotali ako tie hviezdy na nebi. A keď som s tým prsteňom do kostola vošla a pod obraz Blahoslavenej stala, všetok ľud pozeral iba na ňu a na mňa." „Zmiluj sa, bože, nad nami! Teba, dievča, zlý duch mámi", zvolala mať (II/371—373).

O svojom druhom „utešenom" sne pyšná Ľubka rozpráva:

„Prisnilo sa mi, že ma prišiel pýtať krásny mladý pán, a to na striebornej kolimahe; a na záručnô že mi doniesol zlatú partu, čo svietila ako ten mesiac na nebi. A keď som pod tou partou do kostola vošla a pod obraz Blahoslavenej stala, ľudia viacej pozerali na mňa ako na ňu." „Zmiluj sa, bože, nad nami! Teba, dievča, zlý duch mámi!" zvolala mať a s plačom napomínala dievku: „Modliže sa, modli, a pros Otca z neba, aby zlého ducha odvrátil od teba." (II/373—374)

A nakoniec o svojom treťom sne uveličená Ľubka hovorí:

„Prisnilo sa mi, že ma prišiel pýtať krásny mladý pán, a to na zlatej kolimahe, a na záručnô doniesol mi zlatý stan, čo sa jasal ako len to slnko na nebi. A keď som v tom stane do kostola vošla a pod obraz Blahoslavenej stala, všetok ľud iba na mňa pozeral a na ňu nik." „Zmiluj sa, bože, nad nami!" zvolala mať, ale Ľubka vylúčila sa z postele, prehodila si letnicu a pleskla dvermi (II/374—375).

A o samom sobáši sa hovorí: *Kostol celý sa zajasal, keď Ľubka do neho vošla. A keď pod obraz Blahoslavenej stala, všetok ľud iba na ňu pozeral: ku svätici žiaden oči nepozdvihol, motlitba nikomu ani na um neprišla* (II/376). V závere rozprávky je baladické finále: *Iba vtedy zbadala Ľubka, že sa súd boží nad ňou vykonáva — a pyšnú jej dušu napadol strach náramný* (II/378). Text je nabitý dramatickosťou, ktorá sa ustavične stupňuje — pyšná Ľubka sa postupne celkom dostáva do moci zlého ducha. Jej bohorúhavosť (chce zatieniť samu Pannu Máriu) je božou mocou prísne potrestaná. Antireligiózna úprava textu nezachovala nič z tejto gradácie — Ľubke sa nesníva, že chodí do kostola pod obraz Panny Márie, ale sníva sa jej, že s darovanými vecami ide po dedine a ľudia sa vždy iba na ňu pozerajú. (*A keď som s tým prsteňom prešla po dedine, všetci ľudia pozerali iba na mňa* — 123; *A keď som pod tou partou prešla dedinou, ľudia sa iba na mňa pozerali* — 124; *A keď som v tom plášti (!) šla do dediny, všetci ľudia pozerali iba na mňa* — 125). Ľubka si neuvedomuje, že ju stihol boží trest, ale že sa dostala do iného sveta: *Iba vtedy Ľubka zbadala, že je naozaj v inom svete, a jej pyšnú dušu zovrel náramný strach* (131).

3. Nárečové slová a tvary z Dobšinského zbierky rozprávok sa v úprave pravidelene nahrádzajú neutrálnymi spisovnými slovami a tvarmi:

Tak napr. častice *kremä, imä* (II/456, 457, III/430) sa nahrádzajú časticou *iba* (183, 184, 271), častica *len stoľko že* (III/40) časticou *len-len že* (282), spojka *dočím* (III/451) spojkou *zatiaľ čo* (321), spojka *len či* (II/232, 283, III/245, 417) spojkou *len keď* (86, 148, 218) a *lebo* (96), zámeno *nastoľko* (III/472) je *natoľko* (314), *padláš* (II/399) je *povala* (169), *gombačka* (III/423) je *špendlík* (91—93), *lúčať* (II/259, 261, 263) je *hádzať* (114, 118, 120), *zalúčiť* (I/259) je *hodiť, zahodiť* (244); len na strane 114 (v rozprávke Baláž) sa v úprave ponecháva popri slovese *hádzať* aj jeho nárečová podoba *lúčať*. Slovo *vepor* (I/154, III/452) sa nahrádza slovom *kanec* (12) a *brav* (322), sloveso *vytáliť sa* (II/229) slovesom *vypásť sa* (146), slovo *záručnô* (II/371, 374, 376) slovom *zásnuby* (123, 124, 127), slovo *kupa* (I/189) slovom *kanva* (67), slovo *koch* (II/399, III/163, 164) slovom *komín* (169, 251, 253), slovo *drevianka* (I/168) slovom *truhlica* (33), *žúpa slamy* (II/258) je *viazanica slamy* (111, 112), *nádobná sestra* (III/135) je *krásna sestra* (55), *volovacia koža* (I/254) je *volská koža* (238), *haďacia koža* (I/97, 99) je *hadia koža* (187, 190).

V Dobšinského zbierke rozprávok často nájdeme prídavné meno *najinakší,* ktoré sa v SSJ vo význame „najlepší, najvynikajúcejší" pokladá za nárečové slovo.[16] V úprave sa toto prídavné meno nahrádza vo väčšine prípadov vhodnými synonymami:

najinakšie šaty (II/251) — najkrajšie šaty (103); Popelčík bol zo všetkých najmúdrejší a najinakší (II/200) — najbystrejší (156); a to bola spomedzi nich najinakšia (I/285) — najkrajšia (226); si vybrali čo najinakšie kone (I/135) — najkrajšie kone (295); kone jeho zas len boli najinakšie (I/144) — najkrajšie (306).

Nemožno však potom, v rámci takejto úpravy, pokladať za primerané, keď sa prídavné meno *najinakší* ponecháva miestami bez zmeny tak, ako je v pôvodnom texte: *Popelčík, ktorý býval zo všetkých najinakší; Popelčík bol najinakší víťaz* (168). Je zaujímavé, že formálny 2. stupeň *inakší,* vo význame korešpondujúcom s 3. stupňom *najinakší,* sa v našich slovníkoch pokladá za spisovné expresívne slovo.[17] Je zrejmé, že sa tu objektívne zachytáva stav v spisovnom jazyku. Preto aj v úprave sa slovo *inakší* spravidla ponecháva na svojom mieste, napr.:

Dosť *inakších* tam už probovalo vyjsť (62 — I/184); z tejto hostiny pôjdu na *inakšiu* hostinu (218 — II/283); „Ej, ale môj kyjak predsa *inakší*", hovorí ovčiar (II/277) — ale môj kyjak je predsa len *inakší* (212).

Iba raz sa slovo *inakší* nahrádza synonymom *lepší: ale že on, vraví, ešte voľač inakšieho má, ako je ten mlynček* (II/278) — *„Mám voľačo lepšie, ako je ten mlynček"* (213).

---

[16] Uvádza sa doklad z Timravy: *Myslí, že on je najinakší na svete.*

[17] V SSJ je to prídavné meno, ktoré má 2. význam „lepší, krajší", v KSSJ je to zámeno s 2. významom „lepší, dokonalejší".

Medzi nárečové slová možno zaradiť aj sloveso *vyvadlovať* „prezradiť",[18] ktoré je dobre doložené aj zo starších slovenských písomností *(vadlovať)*. V rozprávke Chudobných rodičov syn čítame: *šecko vyvadlujem, len mi aspoň pou života daruj* (III/41); v úprave: *všetko vyvadlujem, vyzradím* (286). Tu sa teda sloveso *vyvadlovať* ponecháva, ale sa k nemu dodáva neutrálne spisovné synonymum, ktoré je tak vlastne objasnením jeho významu.[19] V Dobšinského zbierke rozprávok sa však v tomto význame („prezradiť, vyzradiť") omnoho častejšie používa sloveso *vyjaviť* alebo aj *zjaviť*. Sloveso *vyjaviť* sa v SSJ pokladá v tomto význame za neutrálne spisovné slovo, ale v novšom KSSJ už za knižné, sloveso *zjaviť* sa v tomto význame pokladá za knižné už aj v SSJ. V Glockovej úprave sa tu používa niekedy súčasné neutrálne synonymum *prezradiť*, napr.:

mu *vyjavila*, že ona má jednu divotvornú vec (II/65) — *prezradila* mu, že má jednu divotvornú vec (136),[20] nechcel jej nič *zjaviť* o peniazoch (II/399) — jej nechcel nič *prezradiť* o peniazoch (169), žeby v tom *nezjavil* sa nikomu (III/74) — aby to nikomu *neprezradil* (260).

Najčastejšie sa však aj v upravenom texte ponecháva sloveso *vyjaviť:*

A tak vám čo chcem, *vyjaviť* môžem. A *vyjavil* im hádku (II/458) — A tak vám môžem *vyjaviť*, čo chcem. A vyjavil im hádku (185), on chce *vyjaviť* sa žene, že našu reč rozumie (III/75) — on chce *vyjaviť* žene, že rozumie našej reči (262). Musel matke a dcére všetko *vyjaviť* (III/425 — 265).

Takýto postup v úprave možno pokladať za primeraný, lebo sloveso *vyjaviť* je v danom význame z kontextu aj dnes zrozumiteľné a text si zároveň zachováva nádych ľudovosti a starobylosti. Nedá sa to už povedať o úprave textu so slovami utvorenými od základu *prav-*. Tak príslovka *pravo*, známa z ľudovej reči i zo starších písomností vo význame „rovno, priamo", sa síce adekvátne nahrádza príslovkou *rovno* (III/42, 247 — 286, 99), ale sloveso *napraviť* „urobiť rovným, narovnať" v rozprávke Chudobných rodičov syn sa ponecháva aj v upravenom texte, čím sa mu pripisuje dnešný význam a skresľuje sa tak zmysel pôvodného textu: *„Ale máš krivé prsty!" „Keď sú krivé, naprav mi ich!" „Tamto v tom pni naprávam krivé prsty"* (284). Tu nejde o opravu alebo zlepšenie, ale o vyrovnanie (vyrovnávanie) krivých prstov, ako to napokon vidno aj z textu v tej istej rozprávke: *akože mi zahráš, keď ti prsty krivo narástli? Daj si ich naprostiť; (...) iste naprostia sa ti tam* (III/39), v úprave: *Daj si ich vyrovnať; (...) iste sa ti tam vyrovnajú*

[18] Porov. ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Osveta 1982, s. 369.
[19] O podobných spojeniach porov. tu ďalej.
[20] Ale hneď v tej istej rozprávke sa na inom mieste ponecháva aj v úprave sloveso *vyjaviť: vyjavili si všetky tajnosti* (II/66 — 138).

(281—282). Tu sa sloveso *naprostiť* nahrádza synonymným slovesom *vyrovnať*, ale nedokonavé *naprášťať* sa už nahrádza dnešným synonymným slovesom *naprávať*, ktoré však už nemá v spisovnom jazyku význam „robiť rovným, narovnávať": *To je už vyskúsená vec, že sa tam prsty naprášťajú* (III/40) — *To je už vyskúšaná vec, že sa tam prsty naprávajú* (282).[21]

Slovo *dievka* vo význame „dcéra" sa v SSJ pokladá za ľudové, teda nespisovné, zatiaľ čo v KSSJ sa pokladá za hovorové, teda spisovné.[22] V upravenom texte sa vo väčšine prípadov ponecháva slovo *dievka* (napr. II/257, 371, 373, 441—110, 122-124, 177, III/42, 166, 425—255, 265, 286), len zriedka sa nahrádza slovom *dcéra* (napr. II/371—123). Slová *fruštik* a *fruštikovať* (II/200, 234), ktoré sa v SSJ *(frištik, frištikovať)* pokladajú za ľudové zastarané slová nemeckého pôvodu, sa v úprave nahrádzajú spisovnými slovami *raňajky, raňajkovať* (151, 157).

Medzi prvky ľudového jazyka zaraďujeme aj samostatnú časticu *živo*, ktorá je svojím významom synonymná s nesamostatnou časticou *-koľvek*, hoci sa v SSJ zaraďuje medzi spisovné hovorové slová: *Daj mu hneď, čo si živo zapýta* (II/276), v úprave: *čokoľvek si vypýta* (210), *každý vyberať si mohol, aké jedlá a nápoje živo zažiadali sa mu* (II/284; v úprave je častica vynechaná).

V úprave sa odstraňujú aj nárečové hláskoslovné a gramatické prvky, ako napr. všetky adjektívne tvary stredného rodu zakončené na *-ô* sa nahrádzajú tvarmi zakončenými na *-é* (príkladov by sa dalo uviesť veľa), pôvodne duálové tvary sa nahrádzajú plurálovými tvarmi alebo sa nejako inak menia, napr.: *do ušú* (III/133) — *do uší* (52), *do rukú* (III/166) — *do dlane* (254), *pred očima* (I/102) — *pred očami* (193), *za svojima dvoma dievkama* (III/40) — *za svojimi dvoma dievkami* (284), ďalej tvary, ako: *do jaskyni* (III/38) — *do jaskyne* (279), *za humny* (II/229) — *za humnami* (146), *päť pintí* (II/232) — *päť pínt* (148), odstraňujú sa tvarové dôsledky zosobňovania typického pre ľudovú reč: *pod širokého buka* (III/414) — *pod široký buk* (82), *traja hadovia* (I/103) — *tri hady* (196), *chovali ich ako pavúkov* (II/443) — *ako pavúky* (179). Staršie a ľudové väzby prídavného mena *plný* s datívom sa nahrádzajú väzbami s genitívom: *plný dukátmi* (II/68, 69) — *plný dukátov* (142, 143), *srdce plné láskou* (III/476) — *srdce plné lásky* (318). Modernizujú sa aj iné staršie datívne väzby: *že sú jej sestry ešte horším drakom v moci* (I/162) — *majú v moci horší*

---

[21] Porov. aj DORULA, J.: O jazyku rozprávok zo zbierky Pavla Dobšinského, s. 74—75.

[22] V KSSJ sa prijal návrh M. Urbančoka, ktorý vyslovil pri hodnotení spracovania tohto slova v SSJ (Čítame Slovník slovenského jazyka. Kultúra slova, 2, 1968, s. 140).

draci (23).[23] Privlastňovacím gentívom sa nahrádza aj stredoslovenský spôsob privlastňovania typu *mladého kráľovo vojsko* (III/420) — *vojsko mladého kráľa* (90), *toho a toho kráľovu dcéru* (II/259) — *toho a toho kráľa dcéru* (114).[24]

V úprave sa súčasnými neutrálnymi spisovnými slovami častejšie nahrádzajú aj také slová, ktoré sa v slovníkoch (ŠSJ, KSSJ) pokladajú za spisovné, napr.

slovo *bočka* (I/151) sa nahrádza slovom *sud* (8), slovo *mech* (I/153) slovom *vrece* (11), sloveso *skapať* (I/155, 192, II/234, III/166, 417) slovesom *stratiť sa* (13, 73), *zmiznúť* (86, 152, 255), miestami však zostáva v uvedenom význame aj sloveso *skapať* (I/162 — 24, II/444 — 180), slovo *zaveľa* (II/252) slovom *dlho* (103), slovo *voziar* (III/453) slovom *furman* (323), slovo *behúň* (II/260, 261, 263) slovami *bežec* (116), *posol* (116), raz zostáva *behúň* (120), namiesto *trebárs* (II/64, 67; v SSJ neutrálne spisovné slovo, v KSSJ zastarávajúce) je *hoci* (135, 140), ale aj *trebárs* (III/41 — 284), namiesto *spomôcť*, ktoré sa v SSJ aj v KSSJ označuje za hovorové slovo, je vždy *pomôcť*, iba raz je tvar *spomôžu* (II/69 — 143) a pod.

Inak sa aj v upravenom texte používa vždy slovo *povetrie* vo význame „vzduch" a vždy len podoba *oblok*, čo je odraz ľudovej reči predovšetkým na strednom Slovensku. Z nárečových prvkov, ktoré sa zachovávajú aj v upravenom texte, možno ďalej upozorniť na časticu *ačak* (III/421—90), na podstatné mená *kolimaha* (II/371, 373, 374—123, 124, 125), *belušnica*[25] (II/376—127) a na vokatívne formy oslovenia: *mamko* (II/376—126), *mamo* (II/249—101, 102, II/371—123, III/415—83), *ženo* (I/163—26), *babo* (III/41—284, 286).

V úprave textu sa nahrádza, modernizuje aj väčšina zastaraných a zastarávajúcich slov, napr.:

k pokonu (II/251) — napokon (102), pokonný (II/203) — zvyšný (160), hospoda „prenajatý byt, nájom": *V tom meste si najala hospodu a šila druhým ľuďom za peniaze* (II/86) — *si prenajala izby* (204), parkan (I/191) — plot (71), trímať (II/249, 254, 439) — držať (101, 106, 176), nájom (III/34) — odmena za službu (276), samodruhý (II/252) — obaja (103): *a tak samodruhý pustil sa do sveta — a tak sa obaja pustili do sveta.*

Upravený text tu správne vystihuje zmysel predlohy.[26]

---

[23] Ponecháva sa však privlastňovací datív vyjadrený osobným zámenom: *otcovi mi hlavu rozmliaždili* (II/208 — 168).

[24] Porov. k tomu aj DORULA, J.: O jazyku rozprávok zo zbierky Pavla Dobšinského, s. 77—78.

[25] V SSJ označené ako ľud. zastar. M. Urbančok navrhuje pokladať toto slovo za spisovné, ako označenie reálie z príslušnej oblasti (porov. Čítame Slovník slovenského jazyka. Kultúra slova, *1*, 1967, s. 137). Aj slovo *kolimaha*, ktoré sa v SSJ označuje ako ľudové, navrhuje M. Urbančok pokladať za spisovné slovo (Kultúra slova, *6*, 1972, s. 74—75).

[26] Porov. k tomu SKLADANÁ, J.: K vývinu slova *samodruhá*. Slavica Slovaca, *4*, 1969, s. 85—88.

Na inom mieste, v rozprávke Svenči gazda, zvieracej reči vedomý, sa však slová *samodruhý* a *samoštvrtý* nechávajú, neupravujú sa: *„Dobre ti je, keď si len samodruhý, ale mne je ťažko samoštvrtej.“ Svenči to rozumel a rád bol, čo mu tí dvaja prezradili: že jeho žena čaká dieťa a kobyla je žrebná* (260). Význam obidvoch slov sa tu naznačuje v pridanej vložke, ktorá v pôvodine chýba. V pôvodnom texte sa hovorí iba: *Svenči to rozumel a rád bol, že mu to tí dvaja zistili (III/74); zistili* = *potvrdili* (nie *prezradili*, ako je v upravenom texte). Starý význam si zachováva aj spojenie *biela osoba* „žena“[27]: *stretnú akúsi bielu osobu; vyzerala ako dáka vojankyňa* (II/279—214).

Zastarané slová *hintov, palota* a *temľov* zostávajú aj v upravenom texte (III/133—52; II/207, 233, 378—165, 150, 130; III/164—252), rovnako ako historizmus *hajdúch* (II/282, 283—216, 217) alebo expresívne slovo *paripa* (I/136, 137, 193—295-297, 74; II/258—111, 113, III/133, 134—52, 54). Dali by sa uviesť ďalšie príklady.

Ako sme už na to inde poukázali, medzi charakteristické črty ľudového rozprávačstva patrí aj intenzifikácia vyjadrenia,[28] ktorá sa dosahuje aj rozličnými spôsobmi opakovania zložiek príslušného spojenia. Takéto spojenia sú bežné aj v dnešnom spisovnom jazyku; stretáme sa s nimi nielen v našich rozprávkach, ale aj v ich upravenom texte:

Idú, koľko idú (I/151 — 8), I nepopustil a nepopustil (II/249 — 101), veľmi a veľmi bohatý (II/61 — 132), že toho viac niet a niet (II/444 — 179), pohára len nebolo a nebolo (II/444 — 180), hneď a hneď (III/430 — 271), naveľa-naveľa (II/457 — 184).

Upravovateľ nepreberá všetky intenzifikačné spojenia z pôvodného textu, ale často ich kladie oproti jednoduchým výrazom pôvodiny, alebo jednoduchý výraz kladie namiesto intenzifikačného spojenia v pôvodnom texte:

Miesiželezo varí tú kašu, koľko ju varí; a súka ten povraz, koľko súka (I/157) — Miesiželezo varil kašu a súkal povraz (17), opeká (II/354) — len opeká a opeká (38), Hadogašpar len skapal a skapal (I/100) — Hadogašpar zmizol (190), hneď a hneď (I/156, II/204) — hneď (14), čoskoro (162); priam a priam (III/41) — hneď (286), hneď (II/235) — hneď a zaraz (152).

Príklady na iné intenzifikačné spojenia: *pekne-krásne* (II/83, 229, 253—200, 146, 104), *zle-nedobre* (II/61—133), ale: *vyhlásený na moc* (II/249) — *široko-ďaleko známy svojou šikovnosťou* (101). Ďalšie spojenia:

---

[27] Porov. o tom DORUĽA, J.: Z histórie slovensko-poľských jazykových súvislostí v slovnej zásobe. In: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. 14. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1974, s. 159—160.

[28] DORUĽA, J: O jazyku rozprávok zo zbierky Pavla Dobšinského, s. 79—81.

starý staručičký (I/183, 256 — 60, 240), celý celučičký (II/258 — 113), teraz terazučky (II/445 — 182), ničového nič (II/274 — 207), ale: hodne tma (II/257) — tma tmúca (110), a to bola striga (I/253) — to bola striga strigônska (237).

Na poslednom príklade vidieť (zreteľnejšie je to zo širšieho kontextu), že intenzifikačným spojením v upravenom texte dochádza k významovo-modálnemu posunu oproti pôvodnému textu, kde ide len o konštatovanie faktu. Ďalšie intenzifikačné spojenia:

milá premilá vôňa (III/416 — 85), moja milá, premilá (III/423 — 91), V ďalekej-preďalekej krajine (II/61 — 132), nešťastná prenešťastná žena (I/99 — 190), nešťastnica prenešťastná (II/374 — 125), Jaj, bože prebože (III/429 — 270), ale: veliký (III/423) — veľký preveľký (91).

S ľudovým rozprávačstvom a s farbistým, emocionálnym podaním súvisia aj ďalšie spôsoby intenzifikácie, ktoré sa v úprave textu vynechávajú: *až do samučičkého vrchovca* (I/185) — *až do vrchovca* (63), *pili ako dúhy* (II/443) — *pili* (179), *nebál sa nič* (III/414) — *nebál sa* (83), *čo priam čo bude* (III/418) — v úprave vynechané (86). Ľudové rozprávačstvo charakterizujú aj iné jazykové prvky, ktoré úprava textu odstránila. Medzi také patrí napr. používanie príčastia prítomného činného na vyjadrenie sprievodnej činnosti: *plačúci prosí* (I/103) — *s plačom* (196) a najmä časté eliptické konštrukcie, predovšetkým vynechávanie spony, napr.:

Nie tvoja Anička, ale moja (I/189) — Nebude Anička tvoja, ale moja (67), ak im život milý (II/235) — ak im je život milý (152), chlieb predsa dobrý kamarát (II/276) — chlieb je predsa len dobrý kamarát (210), Ej, ale môj kyjak predsa inakší (II/277) — Ej, ale môj kyjak je predsa len inakší (212), ja by mu tak gazdovala, že by sa peňazmi obsýpal (I/252) — ja by som mu tak gazdovala (...) (234), tu na ceste zlatý vlas (I/139) — na ceste leží zlatý vlas (300), už zatiaľ slanina fuč (III/164) — ale slanina už bola fuč (253), Stoj, Klinko, panička nie tvoja (III/168) — Stoj, Klinko, panička nie je tvoja (256), tam, kadiaľ si vyšiel pod zápoľu môj starší brat (III/169) — tam pod zápoľou leží môj starší brat (258), ale mne ťažko samoštvrtej (III/74) — ale mne je ťažko samoštvrtej (260), Či neviete, že tá ešte v mosadzi? (III/42) — Či neviete, že je tá ešte v mosadzi? (286)

Len veľmi zriedka sa hovorová eliptická konštrukcia zachováva aj v upravenom texte: *Koštujú, tu kaša studená* (I/159) — *Chutnajú, tu kaša studená* (19), *To mi málo, to mi všetko málo.* (...) *Jáj, zima mi, jáj zima mi* (II/260—115), *Ale bez chleba vraj na ceste clivo* (II/276—210).

4. Sme presvedčení o tom, že v záujme zachovania kultúrno-historických hodnôt ľudových rozprávok by akákoľvek úprava textu Dobšinské-

ho vydania mala v podstate zachovať tento text. Úprava by sa mala dotýkať len drobností z formálno-jazykovej stránky textu Dobšinského vydania.[29] Nemala by meniť zmysel predlohy ani v drobnostiach. Náročnú prácu na príprave nových vydaní rozprávok Dobšinského zbierky by mali vykonávať odborníci, ktorí si plne uvedomujú a vážia hodnotu textu a sú na svoju prácu dobre odborne pripravení.

Peter Ďurčo

O VYMEDZENÍ FRAZEOLOGICKEJ PARONYMIE

Paronymii možno priznať v jazyku status veľmi širokej kategórie, pretože sa dá zaznamenať na fonetickej, morfematickej, lexikálnej, syntagmatickej i vetnej rovine. Hlbšie poznatky máme v súčasnosti však len o lexikálnej paronymii. V kontexte existujúcej literatúry o predmete sú osobitne cenné štúdie J. Benkovičovej — J. Dolníka (1986) a J. Dolníka (1987), pretože miesto paronymie autori vymedzujú v rámci ostatných formálno-sématických vzťahov slov ako jeden z logických princípov organizácie slovnej zásoby. Veľmi dôležité je to, že autori neukazujú uvedenú kategóriu len v jej ideálnej podobe na „čistých" príkladoch, ale upozorňujú aj na istú protirečivosť, ktorá pramení z toho, že na ceste k periférii sú tu zreteľné tendencie k splývaniu a neostrosti hraníc smerom k synonymii, antonymii a homonymii. Jadro tejto kategórie tvoria v interpretácii autorov gramaticky identické slová, ktoré sú z formálneho a sématického hľadiska vo vzťahu ekvipolentnej opozície.

Aplikácia analogického postupu pri vymedzení frazeologickej paronymie v ruštine nás viedla k rozšíreniu kritérií uplatniteľných v prípade frazeologických jednotiek. Do tejto kategórie sme popri prípadoch, keď sú dve porovnávané frazeologické jednotky vo vzťahu formálnej a sémantickej ekvipolentnosti, pojali aj prípady, keď sú dve porovnávané frazeologické jednotky vo vzťahu formálnej privatívnej opozície a sémantickej ekvipolentnosti, resp. sémantickej disjunkcie, alebo keď porovnávané frazeologické jednotky sú vo vzťahu formálnej ekvipolentnosti a sémantickej disjunkcie. Priviedlo nás k tomu množstvo materiálu, ktorý síce nespĺňal podmienky na zaradenie medzi „čisté" frazeologické paronymá, dokumentoval však dynamickosť tejto kategórie, ktorá stojí

[29] Porov. k tomu už DORUĽA, J.: Nad jazykom ľudových rozprávok (z hľadiska vývinu spisovného jazyka). Kultúra slova, *21*, 1987, s. 229—230 i KAČALA, J.: Slovenské ľudové rozprávky a ich súčasné úpravy. Kultúra slova, *23*, 1989, s. 97—110.

na priesečníku sémantických vzťahov a zdá sa, že v jej povahe je práve byť integrujúcim článkom medzi čistými a splývavými, prechodnými a hraničnými javmi. Nie nepodstatným dôvodom na „uvoľnenie" kritérií na vymedzenie frazeologickej paronymie je však podľa nás aj „nadslovnosť" formálnej stránky frazeologických jednotiek a ich sémantická „transformovanosť", čo je zdrojom zložitejšej štruktúry a sémantiky. Tým sa komplikuje možnosť určovať disjunktnosť/ekvipolentnosť sémantického vzťahu. Ešte zložitejšie by to bolo v prípade uplatnenia diachronického aspektu a vôbec nie je jednoduché povedať, pokiaľ možno ešte hovoriť o formálnej príbuznosti v rámci početných mikro- a makroparadigiem, frazeologických sérií a transformácií. Tieto fakty nás však na druhej strane viedli k potrebe vnútorne diferencovať uvedenú kategóriu a okrem pravých čistých paroným priznať aj existenciu tzv. kváziparoným a frazeologických paronymických kontaminátov[1] (Ďurčo, 1989a).

V našej literatúre sa o frazeologickej paronymii doposiaľ nepísalo. Príklady frazeologických paroným môžeme popri výkladoch o lexikálnej paronymii nájsť u sovietskej autorky O. V. Višňakovovej (1981, 1987), v súvislosti s aktualizáciami frazeologických jednotiek hovorí V. M. Mokijenko (1975) o paronymických transformáciách frazeologizmov v reči a K. Ničevová (1987) sa o paronymii zmieňuje ako o zriedkavom, okrajovom jave v rámci frazeológie.

Podľa nášho názoru nič nebráni vysloveniu hypotézy, že paronymia patrí k tzv. lexikálno-frazeologickým univerzáliám (porov. Dobrovoľskij, 1988; Solodub, 1985; Ďurčo, 1989) a že jej výskyt možno očakávať v každom jazyku. Na ilustráciu uvedieme niekoľko cudzojazyčných príkladov:

ruš. *zadať žaru* (= podkúriť niekomu),
poddať žaru (= podnietiť, povzbudiť niekoho);
smotreť v zuby (= klopiť oči, ostýchať sa pred niekým),
smotreť v rot (= pozorne počúvať niekoho; sledovať niekoho pri jedení);
angl. *the small screen* (= televízia),
the silver screen (= kino);
in time (= časom),
in good time (= načas, presne),
in no time (= ihneď; čoskoro);
flesh and blood (= človek; ľudstvo),
one's own flesh and blood (= príbuzní).

Nazdávame sa, že o frazeologickej paronymii môžeme hovoriť aj pri zisťovaní medzijazykových paralel, čo by sa malo brať do úvahy pri typológii frazeologických ekvivalentov (porov. Ďurčo, 1989b,c; 1990). Pri

[1] Termín frazeologické kontamináty prvýkrát použila V. N. Telijová (1988, s. 27) v súvislosti s variantnými synonymami.

vymedzení medzijazykových frazeologických paroným sa môžu uplatniť rovnaké kritériá ako pri domácich paronymách. Aj tu sa ukazuje možnosť medzijazykové frazeologické paronymá zaradiť medzi frazeologické univerziálie. Potvrdzujú to napr. aj zistenia E. M. Soloducha (1982) a J. P. Soloduba (1985). Takéto vzťahy nachádzajú autori medzi ruštinou a nemčinou: *dva sapoga para/das sind zwei paar Stiefel,* medzi angličtinou a francúzštinou: *have a good hand/avoir la main bone* a mnohými inými jazykmi. My môžeme uviesť príklady rusko-slovenských medzijazykových paroným:

vody ne zamutit kto-l. (= je tichý, nevýbojný, skromný, krotký), *veľa vody nenamúti niekto* (= nezohrá vážnejšiu úlohu v niečom); *imeť siľnuju ruku gde-l.* (= mať niekde strýčka, protekciu), *mať tvrdú ruku* (= rozhodne, rázne si počínať).

Už to, že pravé paronymá by mali v rovnakej miere súčasne spĺňať dve požiadavky, t. j. popri významovej odlišnosti zachovávať čiastočnú formálnu podobnosť, musí byť dôvodom nejednoznačných, niekedy až protirečivých prípadov. Formálne môže ísť napr. o zámenu v slovotvorných prvkoch *(ísť ako baran/ísť ako barán ok),* v lexikálnom komponente *(stratiť slovo/stratiť pár slov),* v syntaktickej štruktúre *(mať pod klobúkom/mať dačo pod klobúkom);* sem patria aj prípady tzv. aditívnych, resp. redukčných frazeologických paroným *(ísť na odpočinok/ísť na večný odpočinok, to je pod úroveň/to je pod moju úroveň).* Náročnejšie je určenie významovej odlišnosti. Ide najmä o hranicu medzi synonymiou a tematickou významovou súvislosťou. Napríklad frazeologické jednotky *mať deravú pamäť* (= často, veľa zabúdať) a *mať krátku pamäť* (= rýchlo zabúdať) súvisia spolu tematicky, diferencujú sa špecifickými sémantickými príznakmi (často, veľa/rýchlo), čo bráni považovať ich za synonymá alebo dokonca za varianty. Niekedy, pravda, môžeme len veľmi ťažko určiť, či ide o varianty, synonymá alebo už o paronymá, napr. spojenia

mať ⟨ *tvrdú* / *pevnú* ⟩ *ruku* (= viesť niekoho, niečo ⟨ tvrdo / pevne ⟩)

môžu vyvolávať vzájomné významové implikácie, hoci pri striktnom pohľade a jemnej sémantickej analýze naozaj ide o významový rozdiel, teda o dve odlišné jednotky.

Pri odlišovaní paroným od synoným je podstatné to, do akej miery priznáme diferenčným sémantickým príznakom status autonómnosti a na tomto základe aj právo konštituovať nový význam. Myslíme si, že

rozhodujúce je to, ako sa porovnávané komponenty diferencujú medzi seboū navzájom a do akej miery sa tieto rozdiely uplatňujú pri utváraní príslušného frazeologického motívu, lebo ten je rozhodujúci pre vlastný výklad frazeologickej jednotky.

Ak pripustíme, že slová *široký* (=majúci istú konkrétnu šírku) a *voľný* (= neohraničený) uplatňujú uvedené sémantické príznaky aj v spojeniach *mať* ⟨*široké* / *voľné*⟩ *pole pôsobnosti,* v žiadnom prípade ich nemôžeme považovať za varianty a myslíme si, že ich výklad (= môcť pôsobiť v širokom okruhu/môcť konať bez obmedzení) nedovoľuje uvažovať ani o synonymii. Analogická situácia je napr. aj pri frazeologických jednotkách *mať ostrý (britký, štipľavý) jazyk/mať (dobre) podrezaný jazyk* alebo *strkať prsty/strkať nos do niečoho* atď.

Protipólom k predchádzajúcemu typu paroným, ktorý má blízko k frazeologickej synonymii (a mohli by sme ich pre ich postavenie na hranici medzi paronymiou a synonymiou označiť za synonymizované frazeologické paronymá), sú frazeologické jednotky, ktoré popri formálnej príbuznosti sú voči sebe vo vzťahu sémantickej disjunkcie. Významový rozdiel je tu podmienený geneticky, vyplýva z úplne odlišných frazeologických motívov a do kategórie paroným ich oprávňuje zaradiť azda len ich viac-menej náhodná formálna príbuznosť, analogický štruktúrny model, napr. *mať dušu na dlani/mať dušu na jazyku, držať na uzde niekoho/držať na povrázku niekoho,* kde ani totožné komponenty (ak pravda nemáme na mysli slovesá *mať, držať,* ktoré majú vo frazeologickej jednotke len úlohu určovať dané spojenie signifikatívne) nemajú analogické sémantické potencie a stoja voči sebe skôr ako homonymné prvky (porov. komponent *duša,* ktorý je v prvej jednotke motívom na označenie charakterovej vlastnosti, v druhej na označenie života).

Analogický typ lexikálnych paroným označujú J. Benkovičová a J. Dolník (1986, s. 158) ako homonymizované slová. Pre náš prípad by sme mohli prijať analógiu v podobe termínu homonymizované frazeologické paronymá.

Pre úplnosť chceme poznamenať, že za paronymá nepovažujeme rôzne paradigmatické transformácie, ktoré vyjadrujú rôzne fázové vzťahy a kauzálno-dôsledkové obmeny medzi aktantmi slovesných frazeologických jednotiek, napr. *mať niekoho, niečo z krku/na krku, vziať si niečo do hlavy/pustiť niečo z hlavy, byť v kaši/dostať sa do kaše/dostať sa z kaše/dostať niekoho do kaše* a pod.

V predloženej interpretácii sa frazeologická paronymia môže javiť ako neobmedzená kategória. Ide však o jav, ktorý zaplňa isté vákuum, je integrujúcim elementom na priesečníku sémantických vzťahov vo fra-

zeologickom systéme a tak je dôležitým parametrom pre skúmanie jeho formálno-sémantickej organizácie.

Literatúra

BENKOVIČOVÁ, J. — DOLNÍK, J.: Formálno-sémantické obmieňanie slova a paronymá. Slovenská reč, *51*, 1986, s. 153—162.
DOLNÍK, J.: Logické princípy organizácie slovnej zásoby. Slovenská reč, *52*, 1987, s. 129—138.
DOBROVOLSKIJ, D.: Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik. Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie 1988. 264 s.
ĎURČO, P. (1989a): Frazeologičeskije paronimy. Československá rusistika, *34*, 1989, s. 135—143.
ĎURČO, P. (1989b): Motivovanosť frazeologických ekvivalentov a typológia ekvivalentov. Jazykovedný časopis, *40*, 1989, s. 33—41.
ĎURČO, P. (1989c): Iz opyta raboty nad Russko-slovackim frazeologičeskim slovariom. Ruštinár, *24 (37)*, 1989, s. 3—7.
ĎURČO, P.: O vzťahu frazeológie a lingvistiky univerzálií. Jazykovedný časopis, *41*, 1990 (v tlači).
MOKIJENKO, V. M.: Iskaženije frazeologičeskogo obraza i semantičeskaja dinamika frazem. In: Problemy russkoj frazeologii. Tula, 1975, s. 33—44.
NIČEVA, K.: Bălgarska frazeologija. Sofija, Sofijski universitet Kliment Ochridski 1982. 210 s.
SOLODUB, J. P.: Russkaja frazeologija kak objekt sopostaviteľnogo strukturno-tipologičeskogo issledovanija. Moskva, MGPI im. V. I. Lenina 1985. 110 s.
SOLODUCHO, E. M.: Problemy internacionalizacii frazeologii. Kazaň, Izdateľstvo Kazanskogo universiteta 1982. 163 s.
TELIJA, V. N.: Funkcionaľno-parametričeskaja modeľ značenija idiom. In: Leksikografičeskaja razrabotka frazeologizmov dľa slovarej različnych tipov i dľa mašinnogo fonda russkogo jazyka. Moskva, Akademija nauk SSSR 1988, s. 18—35.
VIŠŇAKOVA, O. V.: Paronimija kak jazykovoje javlenije. Voprosy jazykoznanija, *30*, 1981, č. 2, s. 53—62.
VIŠŇAKOVA, O. V.: Mesto komparacii v teorii i praktike izučenija paronimov. In: Sopostaviteľnaja lingvistika i obučenije nerodnomu jazyku. Moskva, Nauka 1987, s. 91—99.

Anton Habovštiak

NÁZVY **BOROVICA** A **SOSNA** ZO SLOVAKISTICKÉHO I SLAVISTICKÉHO ASPEKTU

Borovica či sosna lesná (Pinus silvestris) patrí medzi všeobecne známe ihličnaté stromy. Utvára rozsiahle lesné porasty v Ázii i v Európe najmä na piesočnatých rovinách. Poznajú ju všetky slovanské národy, o čom svedčia názvy nielen v spisovných jazykoch (slov. *borovica, sosna,* čes. *borovice,* hor. luž. *chójna,* dol. luž. *chójca,* poľ., ukr., rus. *sosna,* brus. *sasna,* slovin., srb. chorv., mac a bulh. *bor),* ale aj v nárečiach slovan-

ských jazykov, ktoré sa získali terénnym výskumom podľa Dotazníka pre Slovanský jazykový atlas (1965, otázka č. 381) a zo slovenského územia podľa Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II (1965, otázka č. 125).

Súčasná jazykovozemepisná diferencovanosť názvov tohto ihličnatého stromu v slovenčine i v nárečiach ostatných slovanských jazykov je výrečným svedectvom o lexikálnej diferencovanosti praslovančiny v najstaršom období, preto si ju všimneme podrobnejšie. Nemožno pritom neupozorniť na to, že práve územie Slovenska má v slovanskom kontexte pozoruhodné postavenie, lebo ním prechádza kľúčová praslovanská izolexa *borъ/sosna.*

V juhozápadnej polovici Slovenska (t. j. na celom západnom Slovensku a v časti stredoslovenských nárečí) sú názvy od základu *bor-* (psl. *borъ).* Najrozšírnejšia je podoba *borovica* (miestami na dolnej Orave a v západnom Liptove aj *borovicä);* zriedkavejšie sú podoby *borovica, bórica, borovic.* V Trenčianskej stolici, na okolí Prievidze, v Tekove, Honte a v západnej polovici Zvolenskej stolice sa používajú znenia *bor, bór* i *bu̯or.* Menšie enklávy utvárajú na západoslovenskom území znenia a podoby *búr* i *bóra* a *bu̯ora.*

V severovýchodnej polovici Slovenska, a to na Kysuciach, na Orave, v Novohrade, Gemeri a na celom východnom Slovensku je rozšírený názov *sosna* (psl. **sosna).* Jednotlivo v nárečiach na okolí Zvolena a v gemerských nárečiach sú známe aj podoby *sošňä, sosňa,* na Kysuciach miestami aj *šošna* i *soršňa* (Habovštiak, 1984).

So spomenutými názvami, ktoré sú charakteristické pre územie Slovenska, sa stretávame (vo viacerých hláskových a slovotvorných obmenách) aj v nárečiach ostatných slovanských jazykov. Na základe výskumu pre Slovanský jazykový atlas (podľa Voprosnika, 1965, otázka č. 381) sa z nárečí slovanských jazykov získali tieto znenia:

1. čes. *borovice (burovica, borovica), borek, borovka, borka, sosna;*
2. luž. *chojca, choica, khoica, chøjca, chójna, khoina, guscina;*
3. poľ. *sosna, sonsna, sośna, su̯esna, su̯eśna; chojna, chu̯ina, chojina, chojka, chojak, chojok;*
4. brus. *sasna, sysna, səsna, sɨsna, sasonka; chwoia, foja, chvojka;*
5. ukr. *sosna, sosná, sasna; chvoja, chvojina;*
6. rus. *sosna, sasna, səsna, sɨsna, sa̯sna, sasno, sasnuška, sasnaga, sasonka, sasonka.*

Pre južnoslovanské jazyky sú charakteristické najmä názvy, ktoré súvisia s psl. *borъ,* a to

1. slovin. *bor, bora, borovicъ;* jednotlivo aj *brin, brina, pin, chvojka;*

2. srb. chorv. *bor, (crni) bor, borovica, borovina, pin, pinjo;*
3. mac. *bor, brica; čam;*
4. bulh. *bor, bu̯or, bór; čam, brad, mura.*

Hlásková členitosť týchto názvov je v niektorých jazykoch podstatne väčšia (najmä v poľštine a bieloruštine), ale pri riešení lexikálnej problematiky nie je závažná.

Údaje zo slovenských nárečí, ale aj nárečí ostatných slovanských jazykov ukazujú, že na slovanskom (i slovenskom) území sa rozšírili dve skupiny názvov: jedna súvisí so všeslovanským slovom **borъ,* druhá s pôv. **sosna.*

Názvy utvorené od slova *borъ* rozšírené vo význame „Pinus silvestris" sú charakteristické nielen pre juhozápadnú polovicu Slovenska, ale aj pre češtinu a všetky slovanské jazyky na Balkáne (porov. čes. *borovice,* slovin. *bor/bora,* srb. chor. *bor (borovina),* mac. *bor (brica),* bulh. *bor).* Slovenské nárečia utvárajú s touto oblasťou súvislý nárečový makroareál, ktorého pôvod možno klásť do najstaršieho vývinového obdobia nášho jazyka.

Pre slovo *borъ* je charakteristické, že od tohto psl. základu sa utvárali viaceré znenia i slová s novými významami. Pri výklade slova *bor* sa upozorňuje, že psl. *borъ* súvisí s ide. základom **bher-* „ostrý, špicatý" (stisland. *bǫrr,* stangl. *bearo).* Názvom *borъ* sa pôvodne pomenúval ihličnatý les ako celok, neskôr akýkoľvek strom alebo ker rastúci v ihličnatom lese (Holub—Kopečný, 1952, s. 73). Podľa V. Machka (1968, s. 60—61) sa slovom *borъ* však pôvodne pomenúval močiar alebo rašelinisko (napr. v niektorých poľských i slovenských nárečiach). Z vyschýnajúcich močiarov sa utvárali vresoviská, na ktorých vyrastali viaceré druhy rastliny Vaccinium s názvami utvorenými od slova *borъ.* Medzi ne patrí napr. názov *borovnica (borovka)* rozšírený vo východoslovenských nárečiach a v Gemeri vo význame „brusnica čučoriedková" (bot. Vaccinium myrtillus) a názvy *borúvka, borovnice* i *barovnice* známe v českých nárečiach alebo *borovnica* i *barovnica* v slovinčine vo význame „brusnica obyčajná" (bot. Vaccinium vitis idaea).

Od slova *borъ* sa vo väčšine stredoslovenských a západoslovenských nárečí utvorili aj názvy *borovica, borovnica, borievka (boróuka), borovniček* vo význame „borievka" (bot. Juniperus communis), t. j. ihličnatý ker s drobnými modročiernymi bobuľovitými plodmi (Habovštiak, 1984, s. 59). Vo východoslovenských nárečiach sa v tomto význame používajú názvy *jadlovec* a *fijomak.*

Druhým, z geografického hľadiska ešte rozšírenejším názvom stromu Pinus silvestris v nárečiach slovanských jazykov je názov *sosna,* ktorým sa severovýchodná polovica Slovenska vedno s poľskými nárečiami pri-

pája k východoslovanskému makroareálu, na ktorom sa tento názov vyskytuje v pôvodnej podobe *sosna* (poľ., ukr., rus. *sosna*, brus. *sasna*).

Pôvod názvu *sosna* nie je celkom zreteľný; M. Vasmer (III, 1971, s. 727) toto slovo (z pôv. **sop-sna/*sop-snъ* pokladá za utvorené od slovesa **sopěti* „fučať, duť". Dáva ho do súvisu aj s ruským slovom *soplo* „tryska". V Machek (1968, s. 567) predpokladá praeurópsky pôvod tohto slova, ktoré podľa neho súvisí s nem. *Kien (*kizně)* „lúč, smolienka".

Je pozoruhodné, že názvom *sosna* sa vo všetkých slovanských jazykoch (v ktorých je toto slovo rozšírené) vždy pomenúva iba ihličnatý strom s charakteristickým dlhým ihličím, a to Pinus silvestris „borovica", kým pri iných názvoch ihličnatých stromov dochádza k zámenám názvov; napr. názov *smrek* (z psl. *smьrkъ*), bot. Picea excelsa, je charakteristický pre západoslovanské a východoslovanské jazyky, porov. slov. *smrek*, čes. *smrk*, luž. *šmrěk*, poľ. *świerk*, slovin. *smreka*, srb. chorv. *smreka, smrča*, mac. *smrca, smъrč*, ale v ukrajinčine sa názvom *smereka* označuje jedľa (Albies alba).

Slovanské názvy ihličnatého stromu Pinus silvestris (t. j. názvy od psl. *borъ* a *sosna*) sú v pomere k iným slovanským názvom ihličnatých stromov z jazykovozemepisného a sémantického hľadiska pomerne jednotné, ale napr. názvy jedle (bot. Abies alba) sú v slovanských jazykoch z lingvistickogeografického aspektu diferencovanejšie (porov. slov. *jedľa*, čes. *jedle*, poľ. *jodła*, hluž. *jědla*, dluž. *jědlo*, slovin. *jella*, srb. chorv., mac. a bulh. *ela*, ale ukr. *smereka*, rus. *pichta* z nem. *Fichte*). Ešte výraznejšia je jazykovozemepisná diferencovanosť pri pomenovaniach borievky obyčajnej (Juniperus communis), a to najmä vo východoslovanskom areáli (Habovštiak, 1988).

Jazykovozemepisná diferencovanosť slovanských názvov stromu Pinus silvestris je však minimálna; vychádza z psl. slov *borъ* a *sosna*. Iba v lužičtine a miestami v poľských, bieloruských a ukrajinských nárečiach (ale iba jednotlivo, t. j. nie na súvislých oblastiach) sú názvy od psl. základu *chvoj-* (luž. *chójna, chojca*, poľ. *chojna, chojina, chojka, chojak*, brus. *chwoia, foja, chvojka*, ukr. *chvojina, chvoja*). V južnoslovanských jazykoch sa jednotlivo vyskytujú aj niektoré novšie názvy prevzaté z cudzích jazykov, napr. *pin, pinjo, brina* v slovinčine a srbochorvátčine; *čam, brad, mura* v macedónskych a bulharských nárečiach.

Naznačené dichotomické členenie názvov *borovica/sosna* vo význame „Pinus silvestris" na území Slovenska i v širšom slovanskom kontexte je závažné okrem iného aj preto, že sa vzťahuje na viaceré slová praeurópskeho pôvodu, známe aj v praslovančine. Možno teda predpokladať, že rozšírenie niektorých slov aj na území Slovenska má korene v najstaršom vývinovom období nášho jazyka, a to v období príchodu

našich slovanských predkov z pravlasti na terajšie územie (z juhovýchodu v 4. stor., zo severovýchodu v 5.—6. stor.). Ide tu zároveň o presvedčivý doklad o lexikálnej diferencovanosti praslovančiny už v pravlasti.

Treba však ešte zdôrazniť, že dichotomická lexikálna diferencovanosť typu *bor(ovica)* — *sosna* nie je iba izolovaný jav. Práve slovenské nárečia, cez ktoré prechádza praslovanská izolexa *bor(ovica)* — *sosna* upozorňujú na lexikálnu diferencovanosť praslovančiny aj dvojicami iných názvov: *raž—žito* (Secale cereale), *jačmeň—jarec* (Hordeum), *pohánka—tatarka* (Fagophyrum), *sliepka—kura* a ďalšími dvojicami názvov z iných vecnotematických okruhov (Habovštiak, 1978).

Zväzok izolex rozdeľujúcich Slovensko na juhozápadnú a severovýchodnú polovicu nevznikol v priebehu jedného časového úseku. Ich stratifikácia sa viaže na rozličné vývinové obdobia. Jazykovozemepisná diferenciácia názvov *borovica/sosna* (Pinus silvestris), ale aj *raž/žito* (Secale cereale) siaha až do praslovanského obdobia (iba tak si možno vysvetliť aj vznik dvoch slovanských makroareálov), no členenie názvov *pohánka/tatarka* je novšie. Do úvahy prichodí 13. stor., t. j. obdobie, v ktorom pohánka ako obilnina prenikala do Európy najmä prostredníctvom Mongolov a Tatárov. Členenie *jačmeň—jarec* je ešte mladšie: súvisí s udomácnením osobitného druhu jačmeňa vo východnej polovici Slovenska i na malej oblasti ukrajinských nárečí na východ od Užhorodu, t. j. v nárečiach, ktoré bezprostredne súvisia so slovenskými nárečiami.

Napokon si hodno všimnúť názvy *bor(ovica)* a *sosna* (Pinus silvestris) aj z hľadiska spisovnej slovenčiny. Ide o synonymné názvy, ktoré sa stali aj odbornými termínmi. Za synonymné názvy ich pokladajú aj novšie slovníky, a to tak Slovník slovenského jazyka (1959—1968), ako aj Krátky slovník slovenského jazyka (1987). V ostatnom čase sa však názov *sosna* odporúča používať ako názov jedného druhu sosny, známy v botanickej nomenklatúre pod názvom *borovica lesná* (bot. Pinus silvestris). Pre iné druhy sa uprednostňuje názov *borovica* (Červenka a kol., 1986, s. 358—359).

Synonymné dvojice typu *borovica—sosna* nie sú v slovnej zásobe slovenčiny zvláštnosťou. V lexikálnom fonde spisovného jazyka je viacero synonymných dvojíc (ba aj viacero synoným) s celkom rovnakým významom a štylistickým zafarbením. Výrazná je skupina synoným majúca pôvod v jazykovozemepisnej diferencovanosti slovenských nárečí. Svedčia o tom dvojice ako napr. *oblok—okno, obilie—zbožie, nižný—dolný, hovoriť—vravieť, voľakto—dakto—niekto* a i. (Habovštiak—Habovštiaková, 1971).

Spisovné synonymá *borovica/sosna* sú rezíduom lexikálnej diferencovanosti praslovanského základu slovenčiny a z celoslovanského aspektu

aj pozoruhodným odrazom vývinového procesu slovenčiny i ostatných slovanských jazykov.

Literatúra

ČERVENKA, M. a kol.: Slovenské botanické názvoslovie. Bratislava, Príroda 1986. 520 s.
Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. 1. lexikálna časť. Pripravil A. Habovštiak. 2. Slovotvorná časť. Pripravil F. Buffa. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964 (cyklostyl).
HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka IV. Lexika. Časť prvá. Mapy. Bratislava, Veda 1984. 464 s. — Časť druhá. Úvod — komentáre — dotazník — indexy. Bratislava, Veda 1984. 368 s.
HABOVŠTIAK, A.: K otázke genézy slovenských nárečí. Slavica Slovaca, *13*, 1978, s. 43—56.
HABOVŠTIAK, A.: Zo slovanskej lexikálnej problematiky *Borievka obyčajná* (Juniperus communis) v západoslovanských jazykoch. Studia lingvistica Polono-Slovaca, *1*, 1988, s. 141—153.
HABOVŠTIAK, A. — HABOVŠTIAKOVÁ, K.: O dvoch príčinách synoným v spisovnej slovenčine. — In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 57—68.
HOLUB, J. — KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1952, 576 s.
Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987, s. 291.
MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957, s. 512.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6. zv.
VASMER, M.: Etimologičeskij slovar russkogo jazyka. Tom. III. (Muza — Cjat), Moskva 1971.
Voprosnik obščeslavianskogo lingvističeskogo atlasa, 1965. Red. R. I. Avanesov a kol. Moskva, s. 268.

Jozef R. Nižnanský

NÁREČOVÁ TERMINOLÓGIA, JEJ VÝSKUM A SPRACOVANIE V RÁMCI CELONÁREČOVÉHO VÝSKUMU

V rozsiahlej slovnej zásobe nárečí sa vyskytuje lexika so všeobecným komunikatívnym uplatnením a slová so špeciálnejším využitím. Ak sa skupina slov druhého typu viaže na súvislejší, hoci aj širšie známy vecný okruh, možno hovoriť o názvosloví alebo terminológii napr. prírodných reálií, rozličných hospodárskych odvetví, chovu dobytka, hydiny, druhoch ľudových stavieb, rodinných a spoločenských vzťahov, stravovania, odevu, zvykoslovia a pod. Keď sú to pomenovania známejších tematicky súvisiacich celkov a ich častí, ide o širšiu terminologickú vrstvu

nárečovej slovnej zásoby. Popri nej sa uplatňuje odborná terminológia, bezprostredne súvisiaca s prácou, so zamestnaním a s celkovým pracovným procesom obyvateľstva na území dialektov.

1. Nárečová terminológia sa v dialektológii označuje aj termínom profesionalizmy a etnografizmy (Palkovič, 1981, s. 58). Etnografizmy sa predovšetkým vzťahujú na tradičnú domácu výrobu, diferencujúcu sa často použitým materiálom i jeho spracovaním, formou aj územným výskytom výrobkov a odrážajú etnografické osobitosti života ich výrobcov aj používateľov. Spoločensko-hospodárskym vývojom a všeobecným rozšírením priemyselných výrobkov medzi najširšie vrstvy obyvateľstva sa domáca výroba (ľudový priemysel) a tým i jej terminológia (etnografizmy) dostali do zanikajúcej, pasívnej vrstvy nárečovej slovnej zásoby už v staršej generácii a ešte skôr ako profesionalizmy jednotlivých malovýrobných odvetví poľnohospodárstva, chovu dobytka, ťažby aj spracovania dreva, kovov atď. Aj za takejto situácie patria však etnografizmy do nárečovej slovnej zásoby a výsledkov jej spracovania (Ripka, 1984, s. 275).

1.1. Časť nárečovej (v nárečiach používanej) terminologickej vrstvy sa síce vyskytuje na celom území dialektov, ale patrí do pomenovacieho inventára rozmanitých užších, spoločensky organizovaných a záujmových výrobných (pestovateľských) odvetví či špecializovaných profesií (napr. remeslá, niektoré doplnkové zamestnania ako včelárstvo, rybárstvo, poľovníctvo, chov hydiny, holubov a pod.). Medzi špeciálne výrobné odvetvia v poľnohospodárstve patrí napr. vinohradníctvo, ovocinárstvo, v chove dobytka salašníctvo, v priemyselnej malovýrobe spracovanie kovov, ktorých rentabilnosť dodnes podmieňujú ekologické a surovinové danosti. Pri týchto odborných činnostiach sa v priebehu ich trvania a vývojových štádií rozvila terminológia rozličného rozsahu a rozličnej pomenovacej kvality (domáce, prevzaté slová). Na jej charakteristiku možno v podstate použiť tie isté kritériá ako v systéme spisovného jazyka, kde sa termín definuje ako pomenovane pojmu v sústave daného výrobného odboru a terminológia ako súhrn termínov, odborných názvov (Horecký, 1955, s. 9). Pri nárečovej terminológii však treba brať do úvahy tradičnosť praxe jednotlivej výroby, kde sa uplatňovali skúsenosti viacerých generácií a tradovanie aj výrobného názvoslovia (domáceho i prevzatého), ktorého istá časť má aj expresívny charakter, ale je v danom dialekte konvenčne ustálená ako termín (Hlavsová, 1986, s. 35). Ľudová (vidiecka) remeselná, ba i stavovsky organizovaná (mestská) remeselnícka výroba nemali centrálne usmerňovanú terminológiu a teritoriálne sa lexikálno-sémanticky diferencovali.

1.2. S územnou diferenciáciou formy a obsahu nárečovej lexiky, konkrétne terminológie, súvisí problém, či do teritoriálnych dialektov patria aj nedávno bežné a odborné jazykové prostriedky obyvateľstva mestečiek a miest s bezprostredným zázemím tradičných slovenských dialektov. O komunikatívnej forme mestského jazyka sa u nás vyskytujú závažné konštatácie, že ešte v druhej polovici 20. storočia sa vo veľkej miere uplatňujú nárečia alebo interdialekty aj v mestskom prostredí najmä na západnom a východnom Slovensku (stredoslovenské dialekty ako východiskový podklad spisovnej normy sa prejavujú „spisovnejšie"), kde v rodinnom živote, ba i v bežnom styku medzi intelektuálmi sa ďalej používa miestne nárečie alebo interdialekt. V mestskom prostredí sa aj v nárečí vyskytovali sociálne rozdiely, ktoré sa postupom času pomaly stierali, väčšiu intenzitu zmien v mestskej hovorenej reči možno konštatovať i v súčasnosti (Novák, 1980, s. 51). Aj v záveroch hodnotenia výsledkov výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v našich mestách sa uplatnili názory, že to bol v podstate (vzaté z opačného hľadiska) výskum nárečí v mestskom okruhu, a keby sa prebral inventár jazykových javov mesta, sotva by sa našiel väčší počet prvkov, ktoré sa nevyskytujú aj v nárečovom výskume (Horák, 1965, s. 368).

Z takýchto a podobných konštatovaní vyplýva, že jazyk obyvateľov miest uprostred teritoriálnych dialektov je súčasťou našich nárečí (pravdaže, s niektorými osobitosťami typickými pre mestské prostredie) a v nárečovej slovnej zásobe mu patrí primerané miesto. Napokon existenčnou nevyhnutnosťou obyvateľov miest aj bilingvistov — napr. živnostníkov, bolo ovládanie dialektu bezprostredného zázemia mesta. Jazykový tlak vládnúcej vrstvy v niektorých časových úsekoch mohol vo verejnom jazykovom prejave iba dočasne narušať rovnováhu medzi bežne používaným domácim jazykom a kvázi úradnou rečou. Po ústupe tohto tlaku sa opäť široko uplatňovala a rozvíjala domáca slovná zásoba (porov. Nižnanský, 1984, s. 87).

1.2.1. Prevzatá lexika sa rovnako používala vo vidieckych aj mestských nárečiach, pričom v mestských dialektoch sa využívala vari vo väčšom rozsahu alebo v hláskovo diferencovanejšej forme. Odborná (remeslnícka) terminológia prenikla do nárečí najmä z miest, ktoré zväčša boli centrom remesiel a prípravy (vyučenia) na rozličné odborné profesie. Okrem neveľkej vrstvy špecifických terminologizmov, ktoré patrili do „teoretickej abecedy" konkrétneho remesla a pre spotrebiteľa boli druhoradé, nepodstatné (nedostali sa do známejšej slovnej zásoby dialektov alebo sa dostali iba na ich perifériu), prevažná časť odbornej terminológie malovýroby bola rovnako známa v meste i na vidieku. Tradičná

odborná (výrobná) terminológia mestských nárečí uplatňujúca sa približne v takom rozsahu ako v okolitých dialektoch taktiež patrí do vidieckych nárečí.

1.3. Okrem gramatických lexém vari každé slovo označuje konkrétny pojem, predmet a tematicky sa viaže s niektorým vecným okruhom širšieho alebo užšieho rozsahu a v jeho rámci patrí do špeciálnej terminologickej vrstvy. Pri výskume a spracovaní nárečovej (vidieckej i mestskej) slovnej zásoby národného jazyka sú tieto tematické vzťahy slov značne závažné, skúmaná lexika sa v rozličných jazykových rovinách dostáva do bezprostrednej súvislosti so životom jej používateľov. Výrazne sa tu prejavujú polysémické aj homonymické, synonymické či tautonymické, heteronymické aj antonymické vzťahy slov v mikrodialektoch a v makroareáloch. Termíny sa uplatňujú nielen v neutrálnych, ale aj v štylisticky príznakových formách a vo frazeologizmoch.

2. Tradičná nárečová terminológia sa v našej súčasnosti dostala do štádia zániku vedno s malovýrobným podnikaním a stáva sa zväčša pasívnou súčasťou slovnej zásoby, hoci sa v národnom jazyku dlho uplatňovala v komunikácii ľudových i mestských vrstiev a v rozmanitých výrobných odvetviach. Bežná lexika tvorila nevyhnutnú zložku národného jazyka, bola odrazom hospodárskej, spoločenskej, kultúrnej a vôbec existenčnej situácie jej používateľov v historickom čase a na danom území. Jej poznanie pomocou dôkladnejšieho a hlbšieho výskumu a jeho spracovaním je ešte stále závažnou úlohou národnej jazykovedy a s ňou súvisiacich vedných odborov.

2.1. Za najvhodnejšie metódy výskumu tradičnej i súčasnej nárečovej terminológie sa pokladá kontaktový výskum priamo s vhodne vybratým objektom alebo viacerými objektmi v ich prirodzenom prostredí — v mieste pôsobenia, bydliska a rodiska.

Podľa zámeru spracovania výsledkov výskumu možno sa sústrediť na získavanie dlhších alebo kratších súvislých nárečových textov, prípadne terminologizmov aj vo vetnom kontexte z určitých tematických okruhov. Čoraz zriedkavejšie sú však také priaznivé okolnosti, že vyhovujúci objekt možno zastihnúť v jeho pôvodnom pracovnom či životnom prostredí (dielňa, náradie, hospodárske reálie a pod.), ktoré ovplyvňuje kvalitu aj rozsah získanej lexiky. Pripravenosť na výskum je nevyhnutná, len orientačná znalosť miestneho dialektu a tematického, odborného okruhu často nestačí. Bádateľova neznalosť reálií a sémantických súvislostí skúmaného vecného okruhu môže zviesť objekt k povrchným, ba i fingovaným informáciám.

2.1.1. Náležitý záznam nárečových informácií (Štolc, 1961) je základným predpokladom pri výskume. V prostredí so zložitejšou realizáciou

foném sa žiada použiť aj metódu nahrávania (dnes už bežnú) na magnetofónový pás, aby sa zápisy lexiky dali konfrontovať s originálom miestnej výslovnosti objektu či objektov. Plnohodnotný záznam (zápis, nahrávka) nárečového prejavu možno predpokladať predovšetkým od výskumníka dialektológa autochtóna, ktorý sa pri výskume lexiky pohybuje v známom jazykovom a sociálnom prostredí. Táto zásada vyhovuje aj výskumu nárečovej pomenovacej lexiky. V súčasnosti však treba brať do úvahy sociálno-ekonomické zmeny v spoločnosti, najmä zásadnú preorientáciu výrobných procesov s novou, centrálne usmerňovanou spisovnou terminológiou zväčša vo všetkých odvetviach ekonomiky a rozpoznávať tradovanú pomenovaciu lexiku od súčasnej či synchrónnu terminológiu od tradičnej.

2.2. Orientovanosť dialektológa v názvosloví, terminológii a problematike skúmaného tematického okruhu má oporu v starostlivo vypracovanom dotazníku. Dotazníkovou metódou možno skúmať všetky slovné druhy a javy. Používa sa pri výskumných akciách aj v inonárodných dialektológiách už dlhý čas. Obsahom nárečových lexikálnych dotazníkov je všeobecné (všeobecne známe a používané) názvoslovie životného prostredia ľudu (nositeľov dialektov) alebo odborná terminológia užších ľudových výrobných odvetví a profesií. Tieto tematické dotazníky (Palkovič, 1981, s. 127) vyhovujú najmä kartografickým účelom spracovania lexiky na menších či väčších nárečových oblastiach.

Izolovanosť (nedostatok vetného kontextu, gramatickej a slovnej kvalifikácie) lexiky získanej dotazníkom sa dá značne odstrániť doplňujúcimi otázkami o využití termínov vo frazeológii a požiadavkou zapísať či nahrať súvislý nárečový text na danú tému, ktorý môže strohý terminologický materiál obohatiť o exemplifikačný kontext a priblížiť výrobné prostredie aj výrobný proces. Aj dotazníková metóda výskumu nárečovej terminológie sa vo viacerých heuristických zložkách zhoduje s kontaktovou metódou. Dialektológom vypracovaný dotazník sa vypĺňa, prípadne dopĺňa a podľa potreby kontroluje v kontakte s objektom alebo objektmi výskumu.

Ak sa výsledky dotazníkovej akcie v teréne dopĺňajú aj excerptmi tematicky súvisiacich materiálov z rukopisných a publikovaných prác, získava sa ešte kompletnejší a spoľahlivejší terminologický súbor istého tematického okruhu. Takýto postup možno nazvať kompletizačnou metódou. Pri výskume lexiky vecných okruhov účinne poslúžia i etnografické tematické dotazníky, štúdie a monografie.

2.3. V súčasnej slovenskej dialektológii sa po starších akciách (napr. V. Vážneho) vo výskumnom pláne dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV uplatňuje kontaktový výskum v teréne,

ktorým sa získava nárečová lexika, v jej rámci aj terminologická slovná vrstva a súvislé nárečové texty s tematickým jadrom i pomocou externých spolupracovníkov. Do osemdesiatych rokov sa nárečová terminológia získavala z dialektov na celom území prostredníctvom tematických dotazníkov. Aj na fakultných pracoviskách univerzít v Bratislave, Banskej Bystrici, Prešove, donedávna i v Trnave sa uskutočňoval alebo ešte prebieha výskum nárečovej lexiky pomocou poslucháčov slovenčiny, z ktorých viacerí získaný materiál uplatňujú v diplomových prácach. Na týchto pracoviskách vznikli tematicky zamerané lexikálne dotazníky, ktoré boli podkladom výskumu slovnej zásoby slovenských dialektov na celom nárečovom území alebo v určených oblastiach Slovenska.

2.3.1. Všeobecnejšia lexika so zameraním na vecné okruhy podľa makroareálovo orientovaného cyklostylovaného dotazníka Š. Tóbika sa začala skúmať vo východoslovenských, gemerských a ukrajinských nárečiach od r. 1957. Výskum všeobecne známej pomenovacej lexiky s hlavným zámerom kartografického spracovania sa organizoval od r. 1964 na celom území slovenských nárečí a predovšetkým v určených lokalitách (bodoch) podľa Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II. Lexikálnu časť pripravil A. Habovštiak (1259 otázok), slovotvornú časť F. Buffa (592 otázok). Lexikálna časť sa tu člení na tematické okruhy s označeniami krajina, počasie, obloha, rastlinstvo; živočíšstvo; poľnohospodárske práce; spracovanie ľanu a konopí; doprava; obytný dom a hospodárske staviská; vnútorné zariadenie domu; jedlá a nápoje; odev a obuv; dedina a spoločenský život; zdravoveda a človek. Ide tu teda o termíny zo známych vecných okruhov, ktorých zachytenie sa dalo očakávať vo všetkých dialektoch.

2.3.2. Tematické dotazníky sa sústreďujú na výskum lexiky niektorých všeobecnejších alebo v špeciálnejších vecných okruhoch známych termínov. Poľnohospodárskej terminológii (tradičnej i novšej) venuje pozornosť K. Palkovič v cyklostylovanom Dotazníku pre výskum slovníka slovenských nárečí I (1961), skúma sa ním i názvoslovie pomocných odvetví poľnohospodárstva (ovocinárstvo, zeleninárstvo, vinohradníctvo — asi 100 otázok, kvetinárstvo, včelárstvo — 74 otázok, rybárstvo; ovčiarstvo a salašníctvo zostavil A. Habovštiak) a v dodatku terminológia dopravy (tradičnej i novšej). Podľa tohto dotazníka uskutočňovali najmä poslucháči slovenčiny UK výskum na celom nárečovom území.

V dialektologickom oddelení JÚĽŠ SAV vzniklo niekoľko tematických dotazníkov zameraných na výskum lexiky a terminológie zo všeobecne známych vecných okruhov aj špeciálnych odborov a profesií. Podľa nich sa výskum realizoval vo všetkých nárečových makroareáloch najmä po-

mocou externých spolupracovníkov vrátane vysokoškolských poslucháčov slovenčiny.

Remeselnícka terminológia sa získavala vyplňaním cyklostylovaných dotazníkov na výskum kováčskej ľudovej terminológie (1969), stolárskej ľudovej terminológie (1970), murárskej ľudovej terminológie (1971) — všetky pripravil Š. Lipták; obuvníckej terminológie (1971) — zostavil I. Ripka.

Na výskum terminológie doplnkových odvetví dobytkárskeho, poľnohospodárskeho tematického okruhu sú zamerané dotazníky Salašníctvo (asi 1969) — pripravil A. Habovštiak, Vinohradníctvo (1969) a Včelárstvo (1971) — pripravil J. Nižnanský. Lexika z vecného okruhu ľudových jedál a nápojov sa skúmala dotazníkmi Ľudové jedlá (1973), Príprava jedál a ich konzumovanie (1975), Kuchynský inventár (1974), Nápoje a ich konzumovanie (1974) — všetky pripravil J. Nižnanský.

2.3.3. Získaná terminológia jednotlivých výrobných (remeselníckych a záujmových) profesií z viacerých lokalít poskytuje možnosti uplatnenia odlišných metód pri spracovaní dotazníkov na získanie odbornej terminológie rozličných tematických okruhov zo širších nárečových oblastí alebo z celého územia. Pozornosť dialektológa, autora dotazníka, sa obyčajne sústreďuje priamo na terminológiu konkrétneho remesla, profesie a ich bezprostredné výrobné súvislosti. No k tejto problematike možno pristupovať i z aspektu spracúvanej suroviny (ako kov, koža, plátno, drevo, prútie, slama, hlina a pod.) až po výsledný produkt z nej, pričom sa k jednej surovinovej základni viažu viaceré profesie. Zreteľ na východiskový materiál ľudovej remeselníckej a domáckej výroby využíva P. Ondrus v inštruktážnej publikácii Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí (1966), kde uvádza aj informatívne lexikálne údaje.

Rovnako sa však uplatňujú i v uvedených už tematických dotazníkoch stručné údaje (v zátvorke ako príklady) o vyskytujúcej sa lexike v okruhu danej témy vedno so zámerom usmerniť explorátora na fonetický zápis otázkou získaného termínu. Závisí od uskutočňovateľa vyplnenia dotazníka, ako využije pomôcky v zátvorkách. Dobre vypracovaný dotazník, svedomitosť v problematike nárečového výskumu náležite orientovaného explorátora, vyhovujúci objekt a aspoň trochu žičlivé podmienky — to sú záruky získania hodnotnej terminológie dotazníkovou metódou.

3. Nárečová lexika s pomenovacou funkciou, terminológia najmä z väčších oblastí sa spracúva vo forme vecného, tematického alebo abecedného slovníka. Diferenciálnosť týchto slovníkov vyplýva z bilaterálneho vzťahu k spisovnej slovnej zásobe, zdôrazňujúcej rešpektovanie formálnej a obsahovej odlišnosti lexiky týchto dvoch základných útvarov národného jazyka.

3.1. Vo vecnom slovníku sa lexika zoraďuje podľa tematických okruhov do menších celkov, kde sa z hľadiska vonkajších aj vnútorných súvislostí (jazykových, vecných, výrobných a pod.) uvádza v neabecednom, výrobný proces zachycujúcom usporiadaní (Matejčík, 1975), alebo sa termíny vo vecných statiach zoraďujú abecedne (Ripka, 1981) s gramatickou charakteristikou, štylistickými kvalifikátormi, lokalizačným údajom a definíciou významu, prípadne exemplifikáciou.

3.2. V súčasnosti je rozšírené spracovanie lokálnych nárečí vo vlastivedných monografiách obcí, miest a ich okolia. Okrem opisu hláskoslovnej a tvaroslovnej charakteristiky dialektu pozornosť sa často venuje i tematicky usporiadanej, pre miestne (alebo oblastné) nárečie charakteristickej lexike vecných okruhov, prípadne sa miestna nárečová slovná zásoba dopĺňa alebo ilustruje diferenciálnym slovníkom. V takto zostavených dialektologických prácach sa zachytáva značné množstvo terminologizmov širšieho aj špeciálnejšieho významu, ba niektoré vecne zamerané charakteristiky sú terminologickým inventárom najmä remeselníckej výroby. Podobnou metódou sú spracované napr. skalické, senické (a okolie), brezovské, staroturianske, vajnorské nárečia, nárečie záhorskej Bratislavy (K. Palkovič), myjavské nárečie (Š. Mocko), nárečie zátopovej oblasti Liptova (Š. Lipták — I. Ripka), zátopovej oblasti na Kysuciach (J. Nižnanský — I. Ripka), detvianske nárečie (G. Horák), nárečie Trnavy a jej najbližšieho okolia (J. Nižnanský — K. Palkovič) a i.

3.3. Z nárečového lexikálneho materiálu vznikajú i abecedné slovníky. Niektoré staršie ostali v rukopise (napr. Riznerov Dialektologický slovník bošácky z r. 1890), tlačou vyšiel Ukážkový zväzok Slovníka slovenských nárečí (1980) a Gemerský nárečový slovník od J. Orlovského (1982). Slovenský slovník z literatúry aj nárečí K. a M. Kálala (1923) je druhovo kombinovaná publikácia, ktorá vyšla ako slovensko-český diferenciálny slovník.

V rukopisnom spracovaní je abecedný slovník zemplínskych a užských nárečí (Lipták, 1974), pripravuje sa oravský nárečový slovník (A. Habovštiak), slovník záhorských nárečí (K. Palkovič) a iných nárečových oblastí. V kartotékovom abecednom usporiadaní zostáva Slovník turčianskych nárečí (V. Vážny) a lexika pripravovaná na slovník spišských nárečí (J. Štolc; obe práce sú v dialektologickom oddelení JÚĽŠ SAV).

3.3.1. Niektoré dialektologické monografie o lokálnych nárečiach doplnili autori abecedne zostaveným diferenciálnym slovníkom, kde sa ako v iných abecedných slovníkoch a slovníčkoch (dialektologických a etnografických prác) vyskytuje lexika a odborné termíny (napr. F. Buffa v knihe Nárečie Dlhej lúky, 1953; G. Horák v monografii Nárečie Pohorelej, 1955).

3.3.2. Z pomenovacej lexiky sú v abecedných nárečových slovníkoch zastúpené i zastarané slová (historizmy, archaizmy), terminologizmy (profesionalizmy, etnografizmy), štylisticky príznakové, emocionálne slová (expresíva, hypokoristiká, žartovné a ironické slová, eufemizmy aj pejoratíva, prípadne vulgarizmy atď.). V pripravovanom celoúzemnom Slovníku slovenských nárečí sa uplatnia všetky vrstvy pomenovacej lexiky a terminologizmov v najširšom rozsahu (porov. Nižnanský, 1984). Podobné názory o zapracovaní týchto slovných vrstiev do celonárodných nárečových slovníkov zastávajú aj v inonárodných dialektológiách (porov. napr. Vakarelska—Čobanska, 1986).

3.4. Kartograficky spracovaná nárečová lexika s pomenovacou, terminologickou funkciou zvýrazňuje lexikálnu, sčasti aj sémantickú územnú diferenciáciu výskytu tejto vrstvy celonárodnej (prípadne oblastnej) nárečovej slovnej zásoby. Bohatým a hodnotným nárečovým materiálom sa prezentujú výsledky podľa už spomenutého dotazníka vo významných dialektologických dielach Atlas slovenského jazyka III (Buffa, 1981) a najmä Atlas slovenského jazyka IV (Habovštiak, 1984). Kartograficky zachytená rozsiahla lexika (aj na nepublikovaných mapách) poskytuje lexikografom dobrú bázu na územnú lokalizáciu a rozloženie jednotlivých lexém celoslovenskej nárečovej slovnej zásoby. Kartografická metóda a atlasové spracovanie lexiky sa úspešne uplatňujú aj v inonárodných dialektológiách.

4. Pomenovacia či terminologická vrstva nárečovej slovnej zásoby tvorí podstatnú a členitú vrstvu národného jazyka, ktorá je odrazom kultúrneho, spoločenského a hospodárskeho života etnika v celej jeho vnútornej, vývojovej dynamike a v danom územnom i časovom priestore.

Na záver uvádzame zoznam doteraz spracovaných dotazníkov.

Dotazník pre výskum slovenských nárečí II. 1. Lexikálna časť, pripravil A. Habovštiak (1259 otázok). 2. Slovotvorná časť, pripravil F. Buffa (592 otázok). Bratislava, dialektologické oddelenie ÚSJ SAV 1964. 131 a 68 s.

Dotazník pre výskum slovníka slovenských nárečí. 1. časť. Zostavil K. Palkovič. Katedra slovenského jazyka a literatúry FF UK v Bratislave 1961. 73 s.

Dotazník pre výskum kováčskej ľudovej terminológie. Pripravil Š. Lipták. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1969. 196 otázok.

Dotazník pre výskum murárskej ľudovej terminológie. Pripravil Š. Lipták. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1971. 234 otázok.

Dotazník pre výskum obuvníckej terminológie. Pripravil I. Ripka. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1971. 342 otázok.

Dotazník pre výskum stolárskej ľudovej terminológie. Pripravil Š. Lipták. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1970. 206 otázok.

Kuchynský inventár. Dotazník na výskum nárečovej lexiky. Pripravil J. Nižnanský. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1974. 238 otázok.

Lexikálny dotazník pre výskum východoslovenských, gemerských a ukrajinských nárečí. Spracoval Š. Tóbik. Katedra slovenského jazyka a literatúry FF VŠP v Prešove (bez vročenia). 15 s.

Ľudové jedlá. Dotazník na výskum nárečovej lexiky. Pripravil J. Nižnanský. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1973. 398 otázok.

Nápoje a ich konzumovanie. Dotazník na výskum nárečovej lexiky. Pripravil. J. Nižnanský. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1974. 205 otázok.

Príprava jedál a ich konzumovanie. Dotazník na výskum nárečovej lexiky. Pripravil J. Nižnanský. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1975. 462 otázok.

Salašníctvo. Dotazník pre výskum ľudovej terminológie. Pripravil A. Habovštiak. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV (bez vročenia). 213 otázok.

Včelárstvo. Výskum nárečovej lexiky. Pripravil J. Nižnanský. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1971. 208 otázok.

Vinohradníctvo. Výskum nárečovej lexiky. Pripravil J. Nižnanský. Bratislava, dialektologické oddelenie JÚĽŠ SAV 1969. 623 otázok a 4 obr.

Literatúra

BUFFA, F.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 3. Tvorenie slov. Časť prvá, mapy. Časť druhá, komentáre. Bratislava, Veda 1981. 424 a 246 s.

HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka. Zv. 4. Lexika. Časť prvá, mapy. Časť druhá, komentáre. Bratislava, Veda 1984. 464 a 368 s.

HLAVSOVÁ, J.: Některé zvláštnosti lidové terminologie. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 33—43.

HORÁK, G.: Niekoľko poznámok... In: Hovorená podoba spisovnej slovenčiny I, II. Referáty a diskusné príspevky z konferencie dňa 6.—9. októbra 1965. Vydalo Združenie slovenských jazykovedcov (bez vročenia), s. 368.

HORECKÝ, J.: Miesto odbornej terminológie v slovnej zásobe. Slovenská reč, *20*, 1955, s. 9—13.

LIPTÁK, Š.: Slovná zásoba zemplínskych a užských nárečí. Rukopis kandidátskej dizertácie z r. 1974. 1300 s.

MATEJČÍK, J.: Lexika Novohradu. Vecný slovník. Martin, Osveta 1975. 312 s. a 39 obr., mapy.

NIŽNANSKÝ, J. R.: Terminologická vrstva lexiky v Slovníku slovenských nárečí. Slovenská reč, *49*, 1984, s. 84—90.

NOVÁK, Ľ.: K otázke sociálneho rozvrstvenia a zániku lexiky mestského prostredia. In: Dialektologický zborník I. Red. L. Bartko a I. Ripka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 51—55.

ORLOVSKÝ, J.: Gemerský nárečový slovník. Martin, Osveta 1982. 424 s.

PALKOVIČ, K.: Slovenské nárečia. Príručka pre terénny výskum. Krajské osvetové stredisko v Banskej Bystrici 1981. 144 s. a mapa.

RIPKA, I.: Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí. Bratislava, Veda 1981. 338 s. a mapa.

RIPKA, I. a kol.: Výskum a opis nárečovej lexiky. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984, s. 271—281.

ŠTOLC, J.: Zapisovanie nárečových prejavov. Bratislava, Slovenská národopisná spoločnosť pri SAV 1961. 64 s.

VAKARELSKA-ČOBANSKA, D.: O otázkach určenia významu niektorých slov v celonárodných nárečových slovníkoch. In: Dialektologický zborník II. Zost. L. Bartko. Prešov, Filozofická fakulta UPJŠ 1986, s. 159—166.

Ján Kačala

AKTÍVNOSŤ A NEAKTÍVNOSŤ VO VETE

Rozvíjajúci sa vedecký výskum slovenského jazyka a jeho výsledky ukazujú, aké dôležité sú pre vednú disciplínu isté základné teoretické poznatky majúce spravidla až axiomatickú povahu. Za jeden z takýchto poznatkov treba pokladať aj tézu o ustálenej súvzťažnosti sémantických (obsahových) prvkov a výrazových (formálnych) prvkov v jazykovom systéme. E. Pauliny, ktorý vo svojom vedeckom diele programovo rozvíjal koncepciu dvoch súvzťažných systémov, významového a výrazového (porov. jeho štúdiu Systém v jazyku z r. 1958), a v predslove k svojej Slovenskej gramatike z r. 1981 sa dokonca priznal, že táto jeho knižná syntéza je „zakrytou polemikou proti učeniu o jazykových rovinách" (Pauliny, 1981, s. 6), vyjadril toto svoje krédo v inej práci z r. 1958 (Problémy slovesnej rekcie) takto: „Jazykový systém možno určovať len v súhre kritérií formálnych, ktoré sú súčasne kritériami materiálnymi, a kritérií významových" (Pauliny, 1958 a, s. 43).

Kým táto Paulinyho koncepcia nepredpokladá členenie jazyka na subsystémy a zahŕňa jazykový systém ako celok, v koncepcii subsystémov (fonologického, lexikálneho, morfologického a syntaktického) sa vychádzalo a vychádza z jestvovania špecifických základných prvkov, reprezentantov týchto subsystémov, resp. rovín (t. j. fonémy, pomenovania, gramatického tvaru a gramatickej konštrukcie), ktorým sa zasa pripisovala a pripisuje bilaterálna povaha, t. j. takisto jestvovanie formálnej (výrazovej) a obsahovej (významovej) stránky pri jazykových jednotkách (pričom pri foneme ako jednotke fonologického systému sa nehovorí o obsahovej stránke, lež o funkcii, t. j. schopnosti rozlišovať význam znakových jazykových jednotiek). Túto líniu v slovakistike najvýraznejšie reprezentuje vedecké dielo J. Ružičku a jej praktické uplatnenie zreteľne vidno napr. v akademickej Morfológii slovenského jazyka z r. 1966. Ako vidieť, princíp rozlišovania a zároveň pevnej zviazanosti obsahovej a formálnej stránky v jazyku a jeho jednotkách je obidvom týmto koncepciám spoločný, ibaže sa rozdielne aplikuje — v jednom prípade na jazykový systém ako celok, v druhom prípade na jazykové jednotky, reprezentujúce základné prvky jednotlivých subsystémov.

Prístup z hľadiska filozofických kategórií obsahu a formy sa žiada v jazykovede uplatňovať nielen pri pohľade na jazykový systém ako celok a pri výskume jazykových jednotiek ako reprezentantov jednotlivých subsystémov zložitého jazykového systému, lež aj pri skúmaní výstavbových princípov uplatňovaných pri konštruovaní jazykových jednotiek určených najmä na prenos ucelenej jazykovej informácie, resp. na komunikáciu; ako vidieť, máme tu na mysli vetné konštrukcie, vety.

Za jeden z veľmi výrazných princípov uplatňujúcich sa pri výstavbe vety treba podľa našej mienky pokladať princíp aktívnosti, resp. neaktívnosti v stavbe vety. Tento princíp sa vo vete prejavuje na troch navzájom súvisiacich úrovniach: 1. v gramatickej stavbe vety, 2. v sémantickej stavbe vety a 3. v lexikálnych jednotkách ako základných výstavbových prvkoch vety.

Oblasťou realizácie princípu aktívnosti, resp. neaktívnosti na úrovni gramatickej stavby vety je gramatická kategória slovesného rodu (genus verbi): činný rod (aktívum) realizuje pól aktívnosti, prejavujúci sa v aktívnej gramatickej perspektíve vety, trpný rod (pasívum) realizuje pól neaktívnosti (pasívnosti), prejavujúci sa v neaktívnej (pasívnej) gramatickej perspektíve vety (podrobnejší rozbor tejto problematiky podávame v prácach Kačala, 1976 a 1989, s. 192 n.). Oblasťou realizácie princípu aktívnosti, resp. neaktívnosti na úrovni sémantickej stavby vety je lexikálno-gramatická kategória intencie slovesného deja: ak je vzťah medzi pomenovaním východiskovej substancie deja s úlohou gramatického podmetu a pomenovaním deja s úlohou prísudku aktívny, máme pred sebou aktívnu sémantickú perspektívu vety, v opačnom prípade máme do činenia s neaktívnou (pasívnou) sémantickou perspektívou vety (aj táto problematika je predmetom podrobnejšej analýzy v citovaných prácach Kačala, 1976 a 1989). Oblasťou realizácie princípu aktívnosti, resp. neaktívnosti na úrovni lexikálnych jednotiek sú pozície gramatického podmetu, prísudku a objektu z hľadiska ich lexikálneho obsadenia. Rozhodujúci význam má sémantický typ slovesa v pozícii predikátu: jeho výber má dosah na aktívnosť, resp. neaktívnosť substancie vo východiskovej pozícii deja, ako aj na to, či dej má alebo nemá externé vyústenie v podobe otvorenia pozície zasahovanej substancie deja a jej obsadenia pomenovaním s príslušnými sémantickými parametrami. Z toho vychodí, že pozícia sémantického východiska deja môže byť obsadená pomenovaním s významom činiteľa deja, ale aj s významom paciensa deja; prechodný stupeň medzi nimi tvorí pomenovanie s významom nositeľa deja, resp. dynamického príznaku.

Teoreticko-metodologický postulát vidieť jazykové javy v ich obsahovo-formálnom usúvzťažnení nás, pravdaže, vedie k tomu, aby sme aj

princíp aktívnosti, resp. neaktívnosti v stavbe vety videli v nevyhnutnom obsahovo-formálnom usúvzťažnení s výrazovými prostriedkami, ktoré slúžia na realizáciu tohto obsahového princípu. Na tomto mieste sa uspokojíme so všeobecným konštatovaním, že výrazovú, resp. formálnu stránku tohto obsahového prvku vo vete tvoria prostriedky lexikálnej, morfologickej aj syntaktickej povahy. Riešenie konkrétnych prípadov ukáže náš ďalší výklad.

K problematike uplatnenia a realizácie princípu aktívnosti, resp. neaktívnosti v stavbe vety zaujal naostatok stanovisko S. Ondrejovič (1989) v súvise s riešením konverzného vzťahu a jeho realizácie na slovese a vo vete. V kapitole Aktívno-pasívne vzťahy a konverzia (c. d., s. 74—84) rieši okrem iného otázku, či sa v pasívnej vetnej konštrukcii smer intencie slovesného deja mení, t. j. či sa intencia obracia alebo nie. Zo slovenskej lingvistickej literatúry (Pauliny, 1958a, Morfológia slovenského jazyka, 1966) uvádza pasáže, v ktorých sa na túto otázku dáva kladná odpoveď. Napokon cituje prácu J. Kačalu (1981), v ktorej sa píše, že „gramatická organizácia môže ovplyvniť aj sémantickú štruktúru vety; konkrétne zmena aktívnej gramatickej perspektívy na neaktívnu (pasívnu) prináša so sebou aj zmenu aktívnej sémantickej perspektívy na neaktívnu (pasívnu)“ (Kačala, 1981, s. 50), a z toho uzatvára, že „aj podľa tejto formulácie má teda v pasíve dôjsť k zmene intencie“ (Ondrejovič, 1989, s. 83). Takýto záver je však možný iba na základe vedomej alebo podvedomej dezinterpretácie mojich názorov. Nejde iba o to, že ešte r. 1984 som v oponentskom posudku kandidátskej dizertácie M. Sokolovej O funkčno-sémantickej kategórii genus verbi v spisovnej slovenčine (1984) napísal: „Aj keď autorom konštatovania o zmene (obracaní sa) intencie slovesného deja v pasívnych konštrukciách je odborník takých kvalít, ako bol prof. E. Pauliny, pokladáme toto konštatovanie za neopodstatnené . . .: Intencia slovesného deja sa v pasívnych konštrukciách vôbec nemení (neobracia), mení sa postavenie pomenovania paciensa v gramatickej stavbe vety a, prirodzene, iný je postoj podávateľa pri voľbe pasívnej gramatickej perspektívy“ (Kačala, 1984, s. 4). Ide predovšetkým o to, že S. Ondrejovič pri interpretovaní môjho stanoviska neprípustne zamenil sémantickú perspektívu vety za intenciu slovesného deja. Vo svojich prácach som robil medzi týmito dvoma pojmami vždy rozdiel: kým intencia slovesného deja je jeden z významových komponentov slovesa, sémantická perspektíva vety vyplýva z aktívneho, resp. neaktívneho sémantického vzťahu pomenovania substancie s funkciou gramatického podmetu vety k pomenovaniu deja fungujúcemu ako prísudok dvojčlennej vety. Kým pri intencii slovesného deja ide o smerovanie deja od východiskovej substancie na zasahovanú, pri sémantickej perspektíve ide

o aktívny alebo neaktívny vzťah pomenovania v podmete k pomenovaniu deja v prísudku.

Proti jednoznačnému (ale nedokázanému) tvrdeniu S. Ondrejoviča, že „zmena gramatickej aktívnej sémantickej (výraz sémantický je tu zjavne zbytočný — pozn. J. K.) perspektívy na neaktívnu nie je schopná vyvolať zmenu aktívnej sémantickej perspektívy na pasívnu. Sémantická perspektíva ostáva pôvodná“ (ibid.) možno a treba postaviť rovnako jednoznačné (a dokázané) tvrdenie, že zmena aktívnej gramatickej perspektívy na neaktívnu (pasívnu) má za následok aj zmenu aktívnej sémantickej perspektívy na neaktívnu (pasívnu). Ak totiž pri zmene aktívnej konštrukcie na pasívnu (pomocou opisného aj zvratného pasíva) zaujme pozíciu gramatického podmetu vety pomenovanie zasahovanej substancie, ktorá vonkoncom nie je schopná vykonávať slovesný dej, lebo naopak je ním aj v pasívnej konštrukcii zasahovaná, je to nezvratný dôkaz, že medzi pomenovaním substancie v podmete a pomenovaním prísudkového deja je neaktívny (pasívny) vzťah, preto sémantická perspektíva v takejto konštrukcii nie je aktívna, lež neaktívna (pasívna).

Ukazujú to príklady typu

(1) *Pacienta previezli do nemocnice.*

(1a) *Pacient bol prevezený do nemocnice.*

(2) *Tlačiareň stavajú za mestom.*

(2a) *Tlačiareň sa stavia za mestom.*

v ktorých zasahované substancie zostávajú zasahovanými aj v pasívnych konštrukciách a neprichádza do úvahy ich aktívny vzťah k označenému deju, takže ani sémantická perspektíva v pasívnych konštrukciách nemôže byť aktívna, lež iba neaktívna (pasívna).

Citované Ondrejovičovo stanovisko má dva chybné teoreticko-metodologické predpoklady: 1. nerešpektuje fakt, ktorý vyzdvihuje aj M. M. Guchmanová, že totiž „vo všetkých jazykoch, v ktorých sa sformovala aktívno-pasívna opozícia, používanie pasíva vo vetách bez agensa absolútne dominuje“ (Guchman, 1976, s. 13), a 2. nerešpektuje fakt, že citovaná téza M. M. Guchmanovej platí aj v slovenčine: aj v slovenčine je základom pasívnej konštrukcie spojenie podmetu s prísudkom. Tento fakt sa v slovenskej jazykovednej literatúre uznáva bez výhrad. E. Pauliny v prvej zásadnejšej štúdii o pasíve v slovenčine z r. 1949 (ktorú S. Ondrejovič vo svojej monografii necituje) napísal: „Pasívum sa užíva vtedy, keď chceme na dôležité miesto vety postaviť zásah. Dôležitým miestom vety je miesto subjektu (vetného podmetu). Pasívnou vetou sa zdôrazňuje zásah a činiteľ sa zasunuje do úzadia“ (Pauliny, 1949, s. 125). Ešte zreteľnejší výraz má táto myšlienka v Mikovej monografii o gramatických kategóriách substantíva v slovenčine (ktorú mimochodom

S. Ondrejovič vo svojej práci tiež necituje, hoci vo veciach pádových tvarov a ich významov má Mikova monografia v slovenskej lingvistike základný význam). F. Miko (1962, s. 220) píše: „Inštrumentál pôvodcu teda nevyplýva nejako nevyhnutne z pasívnej konštrukcie, ale pričleňuje sa k nej voľne (v pasívnej väzbe pôvodca deja nemusí byť vyjadrený)." S. Ondrejovič naopak vychádza z predstavy akejsi univerzálnej pasívnej konštrukcie zahŕňajúcej inštrumentál agensa (to sa týka najmä konštrukcie s opisným pasívom) a jedine s takouto konštrukciou pracuje ako s opozitnou vo vzťahu k paralelnej aktívnej konštrukcii. Z čisto logického hľadiska by bola taká predstava oprávnená, lebo paralelná aktívna konštrukcia je naozaj najčastejšie trojčlenná, takže aj jej „zrkadlový" pasívny obraz by mal byť trojčlenný. Jazyková realita je však iná: pri pasivizácii náš jazyk (rovnako ako mnohé iné jazyky nášho typu) berie za základ vzťah deja k zasahovanej substancii (ktorej pomenovanie funguje v aktívnej konštrukcii ako gramatický objekt) a pomenovanie zasahovanej substancie kladie do pozície gramatického podmetu vety; tento krok spolu so zodpovedajúcou zmenou formy prísudkového slovesa tvorí podstatu pasíva. Pomenovanie agensa deja sa pri tejto operácii stáva druhoradým: alebo sa vysúva z vety úplne, alebo sa z neho stáva gramaticky aj sémanticky nezáväzný prvok pasívnej konštrukcie vystupujúci ako inštrumentál agensa (v našej gramatickej tradícii hodnotený najčastejšie ako príslovkové určenie pôvodcu deja). Pasivizačnou operáciou sa aktívna gramatická perspektíva mení na neaktívnu (pasívnu) a spolu s ňou sa mení aj aktívna sémantická perspektíva (ako sémantický vzťah aktívnosti, resp. neaktívnosti pomenovania s funkciou gramatického podmetu k pomenovaniu deja v prísudku) na neaktívnu (pasívnu). To je jazykový fakt, ktorý sa nedá oddiskutovať, pričom, pravdaže, zmena gramatickej a sémantickej perspektívy vôbec neznačí zmenu slovesného deja. Veď práve preto, že v pozícii podmetu vety je v pasívnej konštrukcii pomenovanie zasahovanej substancie, je vzťah medzi týmito dvoma prvkami stavby vety neaktívny (pasívny) a práve preto aj vravíme, že v takom prípade ide o vetu s neaktívnou (pasívnou) sémantickou perspektívou.

Osobitnú problematiku predstavuje sémantická povaha inštrumentálu pôvodcu deja a jeho status v sémantickej štruktúre vety vybudovanej na pasivizačnej operácii. Aj v tomto bode je stanovisko S. Ondrejoviča v jeho monografii veľmi zjednodušujúce, takže nevystihuje jazykovú skutočnosť v jej zložitosti. S. Ondrejovič (1989, s. 83) tvrdí: „Ide tu však stále o to, či napr. pri vete *Most bol vyhodený ustupujúcimi vojakmi* treba hovoriť o aktívnej alebo pasívnej sémantickej perspektíve, či východiskovú substancia má k deju aktívny alebo neaktívny vzťah. Podľa nášho názoru ostáva rovnaký ako v gramatickej aktívnej vete." Nebudeme

sa tu už zaoberať vyvracaním predstavy, že sémantická perspektíva nie je totožná s (aktívnym alebo neaktívnym) vzťahom východiskovej substancie k deju; na úrovni vety nevyhnutne vstupuje do týchto sémantických relácií medzi prvkami sémantickej štruktúry vety gramatická organizácia vety, takže je nevyhnutné pracovať aj s gramatickým podmetom a prísudkom dvojčlennej vety. A vzťah medzi prvkami konštituujúcimi dvojčlennú vetu *Most bol vyhodený ustupujúcimi vojakmi,* t. j. medzi podmetom *most* a prísudkom *bol vyhodený* je nepochybne pasívny, stále zostáva zásahový (vyhodiť čo? — *most*). Ondrejovičova pozornosť je tu prirodzene sústredená na sémantický vzťah inštrumentálu pôvodcu deja *ustupujúcimi vojakmi* k prísudkovému deju *bol vyhodený.* Situácia tu tiež nie je taká jednoduchá a jej riešenie nie je také priamočiare, ako to predkladá S. Ondrejovič. Podľa jeho výkladu by sa zdalo, akoby v tejto pasívnej vete šlo naozaj iba o číre obrátenie intencie slovesného deja: kým v aktívnej vete *Ustupujúci vojaci vyhodili most* smeruje intencia deja (v lineárnom zmysle) zľava doprava, v pasívnej vete *Most bol vyhodený ustupujúcimi vojakmi* zase sprava doľava. Tu sa však vynára pred nami problém podstaty a zmyslu pasíva: je podstata pasíva naozaj iba v uvedenom lineárnom obrátení intencie deja na úrovni vety? Nie je tu rozhodujúcim prvkom to, že pozíciu gramatického podmetu vety zaujíma pomenovanie zasahovanej substancie deja? Neprináša závažnú informáciu o podstate pasívnej konštrukcie aj zmenená forma? Pričom sa táto zmenená forma týka všetkých troch zúčastnených členov konštrukcie, ale v našej súvislosti je relevantná najmä pasívna forma prísudkového slovesa *bol vyhodený,* ktorá už nesignalizuje tak zreteľne aktivitu pôvodcu deja ako aktívna forma *vyhodili,* a potom inštrumentálová forma *ustupujúcimi vojakmi,* v ktorej vystupuje pôvodca deja a ktorá už vonkoncom nesignalizuje taký stupeň aktivity pôvodcu deja ako forma nominatívu *ustupujúci vojaci* v aktívnej vete. Ukazuje sa celkom zreteľne, že pasívna vetná konštrukcia vôbec nie je iba obrátená, preformovaná aktívna vetná konštrukcia, že pri pasívnej konštrukcii nejde len o iný pohľad podávateľa, lež o celkom iný prístup podávateľa k vyjadrovanej skutočnosti a o celkom inú jazykovosémantickú prezentáciu skutočnosti. Tento iný prístup podávateľa a iná jazykovosémantická prezentácia skutočnosti sa prejavuje v osobitnom type vety s osobitnou gramatickou a sémantickou stavbou, s osobitnou formou aj sémantikou vety.

Prirodzene, nemienime tvrdiť, že vzťah inštrumentálu pôvodcu *ustupujúcimi vojakmi* k deju *bol vyhodený* sa neuvedomuje ako aktívny, ale povedali by sme — iba s opretím o paralelnú aktívnu konštrukciu, v ktorej sú prvky aj vzťahy medzi nimi realizované gramaticky jednoznačnou formou. Pokiaľ ide o sám inštrumentál pôvodcu, treba povedať, že naj-

závažnejšie prekážky v uvedomovaní si potrebnej aktivity takto predstavenej a sformovanej sémantickej entity vo vete je práve jej pádová forma — inštrumentál, ktorý je v gramatickom systéme slovenčiny pádom predmetu a nástroja. A ak sa do pádu predmetu, resp. nástroja transponuje sémantika iného pádu, pádu činiteľa, vzniká tu protirečenie medzi obsahovou a výrazovou stránkou pádu. A toto protirečenie je charakteristické práve pre inštrumentál pôvodcu v konštrukciách s opisným pasívom. Dôležité je uvedomiť si, že sémantickú entitu s formou inštrumentálu treba aj interpretovať ako entitu vyjadrenú vo vete formou inštrumentálu, nemožno robiť medzi obsahom a formou istej jazykovej jednotky zlom a istý obsah, patriaci primárne inej forme, v plnom rozsahu pripísať inej forme. Zmenená forma v jazyku v takých prípadoch vždy signalizuje aj zmenený obsah.

Nejdem tu naširoko rozoberať prípady z iných oblastí jazykovej stavby, v ktorých interferuje objektové a subjektové chápanie inštrumentálu. Pripomeniem aspoň to, že na základe zhody, resp. totožnosti vecí, situácií v mimojazykovej skutočnosti nemožno priamočiaro usudzovať aj na ich zhodu, resp. totožnosť v ich jazykovosémantickom stvárnení. Jazykovosémantické stvárnenie vecí je totiž výsostná doména človeka ako tvorcu a rozvíjateľa jazyka a vyznačuje sa oproti mimojazykovej skutočnosti značnou autonómnosťou. V tomto zmysle nemožno napr. o dvojici viet

(3) *Na hrobe narástli kvety.*

(3a) *Hrob zarástol kvetmi.*

tvrdiť, že na základe stavu vecí v realite, v ktorej ide o to, že podávateľ zaznamenáva narastanie kvetov na istej upravenej vyvýšenine na zemskom povrchu, majú tieto vety aj rovnakú sémantickú štruktúru, že sa daný stav vecí priamočiaro odráža i v jazykovej sémantike vo vete. Jazykovosémantická prezentácia daného stavu vecí v podobe *Hrob zarástol kvetmi,* v ktorej inštrumentál akoby vyjadroval subjekt deja, nie je náhodná a jazykovosémanticky realizuje daný stav celkom ináč ako veta *Na hrobe narástli kvety,* v ktorej sa jazyková sémantika vernejšie zhoduje so stavom vecí v skutočnosti. Inštrumentál *kvetmi* tu nerealizuje subjekt deja, lež skôr vyústenie, výsledok deja, t. j. v konečnom dôsledku objekt. Analogické relácie treba podľa našej mienky vidieť aj v dvojiciach viet

(4) *Ľudia naplnili ulice.*

(4a) *Ulice sa naplnili ľuďmi.*

(5) *V mravenisku sa hmýrili mravce.*

(5a) *Mravenisko sa hmýrilo mravcami.*

(6) *Od rieky zavial chlad.*

(6a) *Od rieky zavialo chladom.*

Napokon protirečivú povahu inštrumentálu pôvodcu možno doložiť aj príkladmi, ktoré uvádza S. Ondrejovič vo svojej práci na s. 76: takmer v polovici jeho príkladov možno vidieť v prvom rade nie inštrumentál pôvodcu, lež inštrumentál nástroja. Taký je hneď prvý príklad:

(7) *O poľštine sa napr. častejšie konštatovalo, že nebola nikdy ohrozovaná iným jazykom, preto v nej nevznikol purizmus.* (Horecký)

O nástrojovom význame inštrumentálu tu okrem iného svedčí možnosť nahradiť inštrumentál spojením sekundárnej predložky *prostredníctvom* + genitív substantíva *jazyk;* týmto spojením sa spomínaný nástrojový význam pôvodného inštrumentálu signalizuje oveľa zreteľnejšie:

(7a) ... *nebola nikdy ohrozovaná prostredníctvom iného jazyka* ...

Tento test uvádzame najmä preto, že analogická náhrada nominatívu ako pádu subjektu spojením predložky *prostredníctvom* + genitív podstatného mena nie je možná. Aj tým sa potvrdzuje naša téza o potrebe rešpektovať pri jazykových jednotkách prirodzenú spätosť obsahu a formy a pri realizácii obsahu diferencovať medzi primárnou formou, ktorá daný obsah vyjadruje najadekvátnejšie, a sekundárnou formou (sekundárnymi formami), ktorá (ktoré) je (sú) náhradná (náhradné) a jej (ich) použitie zároveň svedčí o (čiastočne alebo úplne) inom obsahu.

Závažnú úlohu, prirodzene, má aj sama sémantika pomenovaní. Niektoré pomenovania už svojou podstatou, tým, že pomenúvajú živé bytosti, ktoré sú zdrojom najväčšej aktivity, sú predurčené na to, aby zaujímali aktívne pozície aj vo vete. Živým bytostiam sa v aktivite približujú pomenovania rozličných prírodných síl, ako aj pomenovania strojov a prístrojov, ktoré aj v dôsledku súčasného rozvoja techniky čoraz častejšie stoja v pozícii aktívnych entít vo vete. Iné pomenovania sú svojou povahou označeniami neaktívnych substancií vystupujúcich zvyčajne ako objekty pôsobenia aktívnych substancií. Medzi týmito protikladnými pólmi zaujímajú stredové postavenie pomenovania substancií, ktoré možno označiť ako neutrálne: nepomenúvajú substancie ako zdroje, východiská aktivity, ale často bývajú v pozícii sémantického východiska vety, a to najmä vtedy, ak sa spájajú s predikátom relačnej, resp. nedejovej povahy. Prirodzene, v každom jednotlivom prípade použitia príslušných pomenovaní substancií vo vete je dôležité skúmať vzťahy aktívnosti, resp. neaktívnosti substancií k deju, resp. dynamickému príznaku konkrétne so zreteľom na sémantické vlastnosti pomenovaní, ale aj so zreteľom na organizáciu gramatickej i sémantickej stavby príslušnej vety.

Ukazuje sa, že vzťahy aktívnosti, resp. neaktívnosti (pasívnosti) zaujímajú vo vete významné miesto a tvoria závažný (hoci dosiaľ nie centrálny) predmet jazykovedného výskumu, a to na viacerých úrovniach jazykovej stavby: na úrovni gramatickej stavby vety (ide o význam grama-

tických tvarov a ich spojení vo vete), na úrovni sémantickej stavby vety (ide o povahu, funkciu a pozíciu sémantických prvkov vety a ich vzájomných vzťahov vo vete) a na úrovni sémantickej stavby pomenovania ako najdôležitejšieho výstavbového prvku vety. Tieto tri úrovne výstavby vety sú, prirodzene, navzájom úzko zviazané a tvoria jednotu, tak ako to zodpovedá podstate jazyka ako systému a jeho diferencovaných jednotiek. Vo výskume aktívnosti, resp. neaktívnosti vo vzťahoch medzi prvkami vety sme v slovenčine ešte len na začiatku.

Literatúra

GUCHMAN, M. M.: Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus verbi. In: Satzstruktur und Genus verbi. Studia grammatica. XIII. Red. R. Lötzsch a R. Růžička. Berlin, Akademie—Verlag 1976, s. 9—32.
KAČALA, J.: Gramatická a sémantická perspektíva vety. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 9—18.
KAČALA, J.: Sémantická štruktúra vety. In: Jazykovedné štúdie. 16. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1981, s. 45—52.
KAČALA, J.: Oponentský posudok o kandidátskej dizertácii PhDr. Miloslava Sokolová, O funkčno-sémantickej kategórii genus verbi v spisovnej slovenčine (Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984. 190 s. + prílohy). Bratislava 8. VI. 1984. 6 s.
KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava, Veda 1989. 252 s.
MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
ONDREJOVIČ, S.: Medzi slovesom a vetou. Problémy slovesnej konverzie. Bratislava, Veda 1989. 128 s.
PAULINY, E.: Pasívum v spisovnej slovenčine. Slovo a tvar, 3, 1949, s. 123—129.
PAULINY, E.: Systém v jazyku. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 18—28.
PAULINY, E. (1958a): Problémy slovesnej rekcie. In: K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků. Red. J. Bělič a kol. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958, s. 39—44.
PAULINY, E.: Slovenská gramatika. (Opis jazykového systému.) Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 323 s.

Ladislav Dvonč

ZNOVU O DVOJHLÁSKE IO V SPISOVNEJ SLOVENČINE

1. Už pri iných príležitostiach sme poukázali na to, že vo vývine stredoslovenských nárečí a neskôr aj vo vývine spisovnej slovenčiny, ktorá je založená na stredoslovenských nárečiach, pozorovať jednak pribúdanie ďalších dvojhlások, jednak aj pribúdanie postavení (pozícií), v ktorých sa dvojhlásky vyskytujú (Dvonč, 1964, s. 37—38; Dvonč, 1968, s. 187—190; Dvonč, 1981, s. 45; Dvonč, 1984, s. 47—48). Takto k samohláske *a* exis-

tuje dvojhláska *ia*, k samohláske *e* dvojhláska *ie*, k samohláske *u* dvojhláska *iu* a k samohláske *o* sa najčastejšie dotvára dvojhláska *io* (okrem toho k samohláske *o* existuje aj dvojhláska *ô*). K samohláske *ä* niet rovnocennej dvojhlásky *(iä)*, je iba striednica *ia*, čo sa dá vysvetliť tým, že samohláska *ä* je okrajový, periférny prvok vokalického systému (subsystému) spisovnej slovenčiny (Dvonč, 1965, s. 136—141; Sabol, 1977, s. 98), a preto sa nepociťuje potreba dotvárať k nemu dvojhlásku. Dvojhláska nie je ani pri samohláske *i* (v písme *i* a *y*).

2. Dvojhláska *io*, ktorej tu chceme znovu venovať pozornosť, sa dnes vyskytuje vo viacerých prípadoch (postaveniach), pričom takéto prípady vo vývine súčasnej spisovnej slovenčiny pribúdajú, čo ukazuje, že ide o prvok fonologického systému súčasnej spisovnej slovenčiny, ktorý rozširuje svoju frekvenciu. Vyskytuje sa pritom v rámci viacerých druhov morfém ako významových častí slov.

Dvojhláska *io* sa využíva pri prepise slov z ruštiny do slovenčiny. Býva to najmä vo vlastných menách, napr. *Fiodor, Bogatyriov, Panfiorov.* Uplatňuje sa však aj pri preberaní apelatív z ruštiny, napr. *matrioška.* Slovník slovenského jazyka (1959—1968) a novšie Krátky slovník slovenského jazyka (1987) toto slovo ešte nezaznamenávajú. V prípade Slovníka slovenského jazyka sa to dá vysvetliť tým, že v čase excerpcie materiálu pre tento slovník a v čase spracúvania tohto slovníka sa slovo *matrioška* bežne ešte nevyskytovalo alebo uniklo pozornosti excerptorov. Nezaradenie slova *matrioška* do Krátkeho slovníka slovenského jazyka vyplýva zo zamerania tohto slovníka ako krátkeho alebo stručného. Slovo *matrioška* sa však uvádza v Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (1979, s. 554). Slovo *matrioška* je už dnes podľa našej mienky súčasťou slovnej zásoby slovenčiny, resp. spisovnej slovenčiny. Zaradenie slova *matrioška* do spisovnej lexiky sa ešte zvýrazňuje tým, že okrem slova *matrioška* niet v slovenčine iného výrazu, ktorým by sa označovala tá istá reália. Spolu s reáliou sa prevzalo aj cudzie pomenovanie, a to práve v podobe s dvojhláskou *io*.

S dvojhláskou *io* treba počítať napr. aj pri slove *fjord*, ktoré je dánskeho pôvodu, ako počítame napr. s dvojhláskou *ie* pri slove *fjeld*, ktoré je nórskeho pôvodu, hoci v grafickej reprezentácii týchto slov nie je *io, ie*, ale spojenia *jo, je*.

V uvedených prípadoch sa dvojhláska *io* vyskytuje v základoch slov.

Dvojhláska *io* sa vyskytuje aj v tvarotvorných príponách pri skloňovaní niektorých slov (podstatných mien a prídavných mien).

Niektoré mená prepísané z ruštiny sa v nom. sg. končia na dvojhlásku *ia*, napr. *Vasia* (mužské rodné meno), *Marusia* (ženské rodné meno). Dvojhláska *ia* je v tomto prípade pádovou príponou nom. sg., resp. je to

variant pádovej prípony nom. sg., ktorou je prípona *-a* (meno *Vasia* patrí do vzoru *hrdina* s pádovou príponou *-a* v nom sg., meno *Marusia* do vzoru *ulica,* tiež s príponou nom. sg. *-a*). Pri skloňovaní týchto a iných podobných mien sa vyskytujú prípony s dvojhláskami aj v niektorých ďalších pádoch, napr. *Vasia* — gen. sg. *Vas-iu,* akuz. sg. *Vas-iu; Marusia* — gen. sg. *Marus-ie,* akuz. sg. *Marus-iu.* Vyskytujú sa tu aj tvary s dvojhláskou *io: Vasia* — dat. sg. *Vas-iovi,* rovnako aj lok. sg. *(o) Vas-iovi,* inštr. sg. *(s) Vas-iom; Marusia* — inštr. sg. *Marus-iou.*

Dvojhláska *io* sa vyskytuje aj v lok. a inštr. sg. druhových privlastňovacích prídavných mien typu *páví,* napr. *(o) páviom pere, (pod) Babiou horou,* hoci kodifikované sú tu iba podoby na *-om* a *-ou,* napr. *(o) pávom pere, (pod) Babou horou.* Výskyt tvarov s dvojhláskou *io* sa dá ľahko pochopiť podľa tvarov v ostatných pádoch, napr. *pávia, pávie, pávieho, páviemu, páviu.* Preto neprekvapuje, že sa tu dotvárajú tvary s dvojhláskou *io* namiesto tvarov so samohláskou *o,* ktoré sa vlastne javia ako istá odchýlka od väčšiny dvojhláskových tvarov. O silnom uplatňovaní sa takýchto podôb s dvojhláskou *io* nepriamo svedčí aj to, že Pravidlá slovenského pravopisu (napr. 8. vyd. z r. 1967, s. 71) sa výslovne zmieňujú o tvaroch *páviom* a *páviou* ako nesprávnych. Dvojhláska *io* najčastejšie býva po perných spoluhláskach, ktoré sú na konci tvarotvorného základu, napr. po *v* alebo *b (páví — páviom, páviou; babí — babiom, babiou),* ale vyskytuje sa aj po iných spoluhláskach, napr. po spoluhláske *r (jaguár— jaguáriom, jaguáriou).*

Doteraz hovoríme o *io* ako o dvojhláske. Z pravopisného hľadiska toto *io* vyzerá rovnako ako dvojhlásky *ia, ie, iu,* lebo v *io* rovnako ako v *ia, ie, iu* je na začiatku *i* a za ním nasleduje niektorá zo samohlások. Možno sa však oprávnene pýtať, či *io* skutočne predstavuje dvojhlásku. Fungovanie spojenia *io* ako dvojhlásky možno ukázať na základe pravidla o skracovaní dĺžok po predchádzajúcich dĺžkach (rytmického krátenia alebo rytmického zákona). V tvaroch gen. pl. substantív vzoru *žena* býva v spoluhláskovej skupine na konci tvarotvorného základu po predchádzajúcich krátkych slabikách vkladná dvojhláska *ie,* napr. *matka — matiek, vlnka — vlniek.* Po predchádzajúcej dĺžke býva zvyčajne samohláska *o,* napr. *líška — líšok, čiarka — čiarok, dierka — dierok, hŕstka — hŕstok,* niekedy aj *e,* napr. *vojna — vojen,* v istých prípadoch býva *e* aj *ie,* napr. *výhra — výher/výhier.* Pri substantíve *matrioška* s *io* pred spoluhláskovou skupinou sa používa tvar gen. pl. *matriošok* s vkladným *o,* ako je to v prípadoch *líška — líšok, čiarka — čiarok* atď. Spojenie hlások *io* funguje tu rovnako ako dvojhlásky *ia, ie, iu,* je to teda tiež dvojhláska s platnosťou dlhého nositeľa slabičnosti.

Platnosti spojenia *io* sa pri sledovaní dynamiky zvukového plánu sú-

časnej spisovnej slovenčiny dotýka aj Á. Kráľ (1981, s. 146). Hovorí, že s cudzími slovami sa do slovenskej výslovnosti dostáva aj dvojhláska *io*. Sú to podľa neho najmä slová z ruštiny, napr. *matrioška*, ruské mená, napr. *Semion, Serioža*, ale aj slová z iných jazykov, napr. *fjord*. Ďalej píše, že sa už uvažuje o tom, že morfologickým tlakom by sa táto dvojhláska mohla postupne dostávať aj do niektorých tvarov domácich slov, napr. *Babia hora — pod Babiou horou*. Tu by sme pripomenuli, že nejde iba o tvary domácich slov, ale aj cudzích slov alebo slov cudzieho pôvodu, napr. *jaguár — jaguáriom, jaguáriou*. Autor, ako vidieť, má na mysli prípady, o ktorých sme hovorili vyššie, aj keď sa na staršiu literatúru neodvoláva (v štúdii sa nijaká literatúra neuvádza). Hoci zaujíma pritom značne opatrné alebo rezervované stanovisko, existenciu dvojhlásky *io* v spisovnej slovenčine predsa len uznáva.

Dvojhláske *io* novšie venoval pozornosť F. Sabol (1980, s. 174—177). Uznáva existenciu dvojhlásky *io* v spisovnej slovenčine, pričom požaduje jej používanie v ďalších prípadoch. Podľa F. Sabola sa ako veľmi živé pociťujú tvary *osiom, kuriom, medvediom, husiou, koziou, babiou*. Nazdáva sa, že by sa uvedené tvary mali pokladať za spisovné. Analogicky by sa podľa neho mali kodifikovať i tvary zámen *čiom, čiou, dačiom, voľačiom, čiomkoľvek, hocičiou, niečiou, čiousi*.

S náhľadom F. Sabola vyslovil nesúhlas V. Uhlár (1981, s. 172). Podľa neho hýbať tvarmi *pávom, pávou* v prospech tvarov *o páviom, s páviou* a pod. by viedlo k pohybu tvarov *o husom, o ježom, s ježou*. Odsúvanie tvarov *husom, husou* v prospech tvarov *o husiom, s husiou* by spôsobilo pohyb ďalších tvarov tejto paradigmy: namiesto *psej, jelenej, labutej, ježej* by sa začali navodzovať tvary *psiej, jeleniej, labutiej, ježiej, božiej, tretiej*, ako je to v niektorých nárečiach.

Nazdávame sa, že návrh F. Sabola je predčasný, lebo v súčasnej spisovnej slovenčine sa zatiaľ neprejavuje výraznejšia tendencia používať tvary zámen, ktoré odporúča. Čo sa týka náhľadu V. Uhlára na tvary *páviom, páviou* a pod., treba znovu konštatovať, že takéto tvary sa už začínajú používať častejšie. Nemyslíme si, že by používanie týchto tvarov alebo ich uznanie ovplyvnilo aj používanie tvarov *psiej, božiej* a pod., ako sa nazdáva V. Uhlár. Zatiaľ sme sa s pohybom v týchto prípadoch nestretli. Takisto nepoznáme dôvod, prečo by práve používanie tvarov s *io* malo viesť k používaniu tvarov *psiej, božiej* a pod. Na vznik takýchto tvarov s dvojhláskou *ie* by mohli mať skôr vplyv tvary s *ie* pri skloňovaní prídavných mien vzoru *páví*, teda skôr tvary *pávieho, páviemu, pávie*. Ak tieto tvary neovplyvnili nahrádzanie tvarov *pávej, božej* atď. tvarmi *páviej, božiej*, nemožno predpokladať, že to spôsobia práve tvary s *io*. Tvary *pávieho, páviemu* by mohli viesť k používaniu tvarov *páviej,*

božiej namiesto *pávej*, *božej* nielen preto, že tu ide o tvary s dvojhláskou *ie*, ale aj preto, že ide o používanie tvarov s dvojhláskou *ie* v tých istých pádoch, a to o tvary v gen. a dat. sg. Okrem toho proti tvarom *páviom*, *páviou*, ktoré, ako sme už uviedli, sa v jazykovej praxi už dosť často vyskytujú, sotva možno argumentovať tým, že by to prípadne vyvolalo pohyb v niektorých iných pádoch.

Najnovšie sa problému diftongu *io* v súčasnej spisovnej slovenčine dotýka J. Sabol (Kráľ — Sabol, 1989, s. 292). Podľa neho diftong *io*, na ktorý sa už v našej jazykovednej literatúre upozornilo (tu autor odkazuje na náš príspevok z roku 1968), leží na krajnej periférii mikrosystému dvojhlások skôr ako „diftongoid", preto s ním autor v uvedenej práci nepracuje.

Podľa našej mienky diftong *io*, ktorý sa iba nedávno začal uplatňovať v spisovnej slovenčine, bol najprv ako každý nový prvok na periférii mikrosystému (alebo subsystému) dvojhlások. Postupné pribúdanie prípadov, v ktorých sa tento diftong vyskytuje, však ukazuje, že sa začína presúvať v smere k centru tohto systému. Chceme tu upozorniť na ďalšie prípady, v ktorých sa vyskytuje dvojhláska *io*, resp. na ďalšie prípady, v ktorých treba s používaním tejto dvojhlásky vážne počítať.

S dvojhláskou *io* sa stretávame aj v názvoch, ktoré sú poľského pôvodu. Že sa toto *io* skutočne hodnotí ako dvojhláska, dokazuje skracovanie, ktoré sa po spojení *io* uplatňuje v tvare *Krzemionkach*, porov. *Objav v Krzemionkach Opatowských* (P. Dvořák, Zázrak obilného zrnka, Bratislava 1985, s. 182). Tento názov z hľadiska skloňovania patrí do vzoru *žena*, v ktorom sa v dat. a lok. dlhé pádové prípony *-ám* a *-ách* po predchádzajúcich dĺžkach skracujú na *-am*, *-ach*. V tvare *Krzemionkach* je tiež krátke *-ach*, čo ukazuje, že sa spojenie *io* berie rovnako ako iné dvojhlásky v spisovnej slovenčine.

S dvojhláskou *io* sa rovnako stretávame v ďalšom prípade. V knihe P. Glocka Srdcový kráľ (Bratislava 1984, s. 146) je použité prídavné meno *babioletý*. Na tento prípad upozornil G. Horák (1986, s. 5) v denníku Ľud. Prídavné meno *babioletý*, v ktorom je dvojhláska *io*, je utvorené od spojenia slov *babie leto* s prídavným menom *babí*. Pretože sa *io* uplatňuje pri skloňovaní, uvedený autor celkom prirodzene použil dvojhlásku *io* aj pri tvorení prídavného mena od spojenia *babie leto* s prídavným menom *babí*. Podľa výskytu dvojhlásky *io* v morfológii sa teda dvojhláska *io* začína objavovať aj v derivácii. V spisovnej slovenčine sa bežne používa spájacia morféma *-o-*, napr. *ostrý zrak* — *ostrozraký*, v prípade *babioletý* máme pred sebou variant *-io-*. Ak sa pri zapisovaní morfémy berie do úvahy základná podoba a jej variant alebo va-

rianty, napr. prípona *-ár/-iar, -ák/-iak,* podobne môžeme hovoriť aj o spájacej morféme *-o-/-io-*.

V súvislosti s prídavným menom *babioletý* si musíme všimnúť aj prídavné meno k názvu *Babia hora,* pri ktorom tiež ide o spojenie prídavného mena *babí* s podstatným menom. V 6. zväzku Slovníka slovenského jazyka (1968, s. 258) sa k názvu *Babia hora* uvádza príd. meno *babohorský.* Ako vidíme, je tu spájacia morféma *-o-*. Podoba *babohorský* — na rozdiel od úzu spomínaného autora — sa tu použila v zhode s platnou spájacou morfémou *-o-*.

Vyššie sme spomínali prípady, v ktorých sa v bežnej jazykovej praxi uplatňuje po *io* skracovanie podľa pravidla o rytmickom krátení. V 6. zväzku Slovníka slovenského jazyka sa v prepise uvádza názov ruského mesta *Oriol* a k nemu prídavné meno *oriolský.* V názve *Oriol* je *io.* Prídavné meno od tohto názvu je utvorené slovotvornou príponou *-ský,* pričom sa v Slovníku slovenského jazyka neskracuje na *-sky,* hoci po dvojhláskach v základe sa takéto skracovanie uplatňuje pravidelne (napr. *Bočiar—bočiarsky, Podbiel—podbielsky).* Autori slovníka podľa toho spojenie *io* v názve *Oriol* nebrali ako dvojhlásku podľa prijímanej či platnej teórie a neexistencii dvojhlásky *io.*

Všimnime si ešte spojenie *io* v slovách cudzieho pôvodu. V nich sa vyskytujú rozmanité samohláskové skupiny. Fonologickému hodnoteniu samohláskových skupín v takýchto slovách sa prvý raz venoval Š. Peciar (1947/1948, s. 72—86). Venoval pozornosť aj spojeniu *io* v slovách cudzieho pôvodu. Výslovnosť slov obsahujúcich túto skupinu hlások ukazuje podľa neho na dve kategórie, aké uvádza pri spojeniach *ia, ie, iu* (heterosylabickosť a tautosylabickosť). V prvej slabike slova sa skupina *io* (resp. v písme *yo)* vyslovuje podľa neho dvojslabične, napr. v slovách *fiola, viola, myopia* (formulácia nie je najšťastnejšia, nemožno hovoriť o dvojslabičnej výslovnosti v jednej slabike), v ostatných slabikách sa spojenie *io* vyslovuje jednoslabične (napr. v slovách *ážio, disociovať, embryo, expresionizmus, fyziognómia, fyziológia, gloriola, goniometer, fóliový, Helios, Kaliopa, karfiol).* Jednoslabičná výslovnosť je podľa neho realizáciou fonologického hodnotenia *j+o,* dvojslabičná skupina predstavuje spojenie *ijo.* V slovách ako *ážio, embryo,* kde je koncové *o* pádovou príponou, nemožno v nijakom prípade hovoriť o jednoslabičnej výslovnosti *io* (sú to podobné prípady ako *melódia, harmónia* a pod., kde tiež nejde o jednoslabičnú výslovnosť). V slove *fóliový* tiež nemožno predpokladať jednoslabičné *io,* ako nie je jednoslabičné *ia* v základnom slove *fólia.* Jednoslabičnú výslovnosť nepredpokladáme ani v ostatných prípadoch, ktoré uvádza Š. Peciar, a to ani v slove *karfiol,* ktoré sa už nepociťuje ako slovo cudzieho pôvodu. O jednoslabičnú výslovnosť spojenia

io alebo o kolísanie medzi jednoslabičnou a dvojslabičnou výslovnosťou by mohlo ísť azda pri slove *bibliografia* (platná kodifikácia spisovnej výslovnosti tu hovorí iba o dvojslabičnom *io*). V prípade jednoslabičnej výslovnosti *io* v slovách cudzieho pôvodu išlo by podľa našej mienky o dvojhlásku *io*, nie o spojenie *jo*, o ktorom hovorí v takomto prípade Š. Peciar.

3. Na záver môžeme konštatovať, že v súčasnej spisovnej slovenčine sa dvojhláska *io* vyskytuje vo viacerých prípadoch a že počet takýchto prípadov sa zvyšuje (podľa počtu prevzatí cudzích slov obsahujúcich spojenie hlások *io*). Dvojhláska *io* sa podľa toho stáva produktívnym prvkom fonologického systému súčasnej spisovnej slovenčiny, resp. sústavy dvojhlások. Pribudnutím tohto prvku sa podobne ako pribudnutím dvojhlásky *iu* v minulosti zvyšuje pravidelnosť sústavy dvojhlások v spisovnej slovenčine, ktorá spočíva v korešpondencii krátkych samohlások s jednoduchými dlhými samohláskami a *i*-ovými dvojhláskami: *a—á—ia, e—é—ie, o—ó—io, u—ú—iu.*

Literatúra

BLANÁR, V.: Samohláskové skupiny v cudzích slovách. Slovo a tvar, *1*, 1947, s. 115—118.

DVONČ, L.: K otázke samohláskových skupín v cudzích slovách. Slovo a tvar, *3*, 1949, s. 24—25.

DVONČ, L.: K vývinu dvojhlások v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, *15*, 1964, s. 35—48.

DVONČ, L.: K otázke *ä* v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, *16*, 1965, s. 136—141.

DVONČ, L.: K systému dvojhlások v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *33*, 1968, s. 187—190.

DVONČ, L.: Alternácia vokál/nula a nula/vokál v spisovnej slovenčine. Jazykovedný časopis, *32*, 1981, s. 43—48.

DVONČ, L.: Vocalic System of Literary Slovak. In: Recueil linguistique de Bratislava. 7. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1984, s. 45—50.

HORÁK, G.: Peter Glocko: Srdcový kráľ. Ľud, 30. 4. 1986, s. 5.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.

KAČALA, J.: Zdomácňovanie slov v oblasti hláskoslovia. Kultúra slova, *23*, 1989, s. 263—269.

KRÁĽ, Á.: O dynamike zvukového plánu súčasnej spisovnej slovenčiny. Jazykovedný časopis, *32*, 1981, s. 145—154.

KRÁĽ, Á. — SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.

ORLOVSKÝ, J.: Množný genitív vzoru *ryba*. Slovenská reč, *12*, 1946, s. 152—168, 239—242.

PECIAR, Š.: O fonologickom hodnotení samohláskových skupín v cudzích slovách. Slovenská reč, *13*, 1947/1948, s. 72—86.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 8. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 420 s.

SABOL, F.: O fungovaní slovenských dvojhlások. Slovenská reč, *45*, 1980, s. 174—177.

UHLÁR, V.: Dvojhlásky a kodifikácia. Slovenská reč, *46*, 1981, s. 171—174.

Šimon Ondruš

O ETYMOLÓGII NÁZVOV DEDÍN **SKLABINÁ** A **SKLABIŇA**

1. Základné geomorfologické a historické údaje o Sklabinej v Novohrade a Sklabini v Turci netreba uvádzať. Sú v treťom zväzku Vlastivedného slovníka obcí na Slovensku, s. 36—38. Tam sú aj najstaršie zápisy z 13. a 14. stor.

2. Z historickej jazykovedy je notoricky známe, že petrifikovanie starých apelatív v zemepisných názvoch odzrkadľuje takú sémantiku týchto slov, ktorá sa v ďalšom vývine daného slova môže podstatne zmeniť. Ba sú prípady, že voľakedajšie apelatíva využité na pomenovanie zemepisných alebo ľudských jednotiek ako apelatíva zaniknú, takže ich voľakedajšia existencia sa dá odkryť iba porovnávaním zamepisného, resp. osobného mena s responzibilnými apelatívami v bližších alebo vzdialenejších príbuzných jazykoch. Tak je to napr. s hydronymom *Poprad,* korešpondujúcim s praslovanským slovesom *prędǫ—pręsti* vo význame „prudko sa hýbať, skákať", ktoré sa zachovalo iba vo východných a južných slovanských jazykoch. Podobne miestne mená *Ozdín, Ožďany* (prirodzene, aj *Ožd* patriaci dnes do Maďarska) majú apelatívne responzie iba v iných jazykoch, napr. v slovinskom *ozditi* „sušiť", poľskom *ozdzić* „sušiť", *ozd, ozdownia* „sušiareň", v staročeskom *ozd* a i. Pravda, pri identifikácii motivačne nepriezračných zemepisných mien treba postupovať obozretne, nie unáhlene, ako to viackrát urobil V. Šmilauer (dokonca aj v učebnicovej príručke), keď hydronym *Utka* spojil s východoslovanským slovom *utka* vo význame „kačica." V skutočnosti tu ide o zdrobnenú podobu od základu *Ud-* v menách *Uda, Udava,* t. j. *Udъka,* po zániku jerov a asimilácií *Udka, Utka.* Základ *ud-* je švebeablautovou obmenou k základu *vod-* v slove *voda.* Písal som o tom viackrát, najnovšie v časopise Slavica Slovaca, 1988, č. 1, s. 8.

3. Pri etymológii Sklabinej a Sklabine treba vychádzať zo slovesa *škľabiť sa,* resp. zo substantíva *škľabiňa.* Ako uvádza J. Kálal vo svojom Slovníku na s. 678, *škľabiňa* označuje otvor, dieru, špáru. A. Bernolák v Slováři na s. 2955 dáva slovu *šklabina* synonymum *skulina.* Slovenskému *škľabiňa* odpovedá české *šklába, šklíba* vo význame „skulina, puklina". Otázka, či sem patrí aj hornolužické *škalba,* ukr. *skaluba, skalubyna* „puklina" aj moravskoslovenské *škalubina* „štrbina", sa nedá jednoznačne zodpovedať. V každom prípade však V. Machek urobil chybu, keď izoloval sloveso *šklebiti se* vo význame „škľabiť sa" a sloveso *šklebiti se* vo význame „roztvárať sa" (o priepasti, pažeráku). Prirodzene,

sem patrí aj slovenské *rozškľabiť sa* (nárečové spišské *roškľabic śe)* „roztvoriť sa, rozzeviť sa, roztiahnuť sa".

Sloveso *škľabiť* pôvodne značilo „kriviť ústa, tvár a tým otvárať ústa a ukazovať zuby". Prvotný význam slova *škľabina* bol „zakrivenie" (tam, kde sú spojené dve krivé dosky, dve brvná, vzniká medzi nimi škára) alebo „otvor úst po úškľabku čiže skrivení tváre". Podobne od slovesa *skuliti* v češtine vo význame „kriviť zrak, krivo pozerať" sú odvodené výrazy *skula, škula, skulina, škulina* (porov. u pltníkov na Vltave výraz *škoula* „medzera medzi brvnami plte").

Vzťah medzi slovom *škľabiňa* „otvor, diera, špára" a slovesom *škľabiť sa* „kriviť, rozťahovať ústa", druhotne „vysmievať sa" je podobný ako medzi slovom *škára a* slovesom *škeriť sa,* čo je stredoslovenská palatalizovaná podoba za staršie sloveso *škariť sa,* foneticky *škäriť sa,* podobne ako *kadiť/kädiť, kediť.* Pri odvodenine *okádzať,* palatalizované *okädzať,* po diftongizácii *okiadzať,* sa nárečová podoba dostala aj do spisovného jazyka namiesto náležitého *okádzať.*

Alternácia *sk-:šk-* je taká častá, že ju netreba ani dokumentovať príkladmi. Rozdiel medzi výrazom *škľabiňa* „otvor, diera, špára" a názvami *Sklabiná, Sklabiňa* má v slovenčine aj v iných slovanských jazykoch mnoho paralel. Tvrdá spoluháska v miestnych menách *Sklabiná, Sklabiňa* je pôvodná, kým v slovese *škľabiť, škľabiť sa* ide o druhotnú expresívnu palatalizáciu. Druhotná expresívna palatalizácia je v slovenčine aj v češtine dobré známa. (porov. čes. *sprosťák* namiesto *sprosták, potouchlý* namiesto *potouchlý* atď.).

Otázku, či české výrazy *šklába, šklíba,* slovenské *škľabiňa,* ukr. *skaluba* sú kontinuantmi praslovanského *skal-ьba,* kým slovenské sloveso *škľabiť (sa),* české *šklebiti se* v obidvoch významoch, t. j. 1. škľabiť sa, 2. roztvárať sa, rozzevať sa, sú kontinuantmi praslovanského *skolbiti (sę),* na čo poukazuje ruské domáce sloveso *skolobiť* popri staroslovienizme *sklabiťsia,* nechceme riešiť na tomto mieste. To na genetickej interpretácii miestnych mien *Sklabiná, Sklabiňa* nič nemení.

4. Spájanie mien *Sklabiná, Sklabiňa* s etnonymom *Slavus, Sclavus, Sclavinus,* ako to robí V. Uhlár v Slovenskej reči (54, 1989, s. 265—266), bolo vari vhodné za čias F. V. Sasinka, teda pred sto rokmi.

X. slovenská onomastická konferencia

V dňoch 13.—15. 9. 1989 sa v Bratislave konala X. slovenská onomastická konferencia s medzinárodnou účasťou. Jej organizátormi boli Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Katedra slovenského jazyka FF UK v Bratislave a Slovenská onomastická komisia.

Na jubilejnej X. slovenskej onomastickej konferencii boli dve ústredné témy: 1. vlastné mená v dejinách osídlenia, 2. onomastika v interdisciplinárnych vzťahoch. Na koferencii odznelo 28 referátov a 24 diskusných príspevkov. Zúčastnilo sa na nej 53 účastníkov, z toho 12 z Čiech, 9 z Poľska, po jednom z NDR, MĽR a BĽR a 29 domácich.

Konferenciu otvoril riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra člen korešpondent ČSAV a SAV J. Kačala. V otváracom príhovore vyzdvihol úspechy v dvadsaťpäťročnej práci Slovenskej onomastickej komisie, zameranie X. onomastickej konferencie ako faktor, ktorý prispeje nielen k riešeniu špecificky onomastických problémov, ale bude prínosom k problematike kontinuitného vývinu jazyka z interdisciplinárneho hľadiska. Vstupný prejav mala aj vtedajšia prorektorka Univerzity J. A. Komenského v Bratislave a vedúca Katedry slovenského jazyka FF UK doc. E. Bajzíková, v ktorom vyslovila presvedčenie, že pracovné výsledky X. slovenskej onomastickej konferencie prispejú k ďalšiemu rozvoju nielen onomastiky, ale budú užitočné aj bádateľom z iných vedných oblastí.

V prvom poldni rokovania odzneli referáty zamerané na dôležitosť skúmania vlastných mien v dejinách ako prameňa poznania histórie národa. R. Krajčovič zdôraznil potrebu zamýšľať sa nad otázkami historickej onomastiky z interdisciplinárneho hľadiska a hovoril o metodologických východiskách onomastického výskumu historických mien. Pri analytickom výskume je nevyhnutné heuristicky preskúmať, verifikovať (na to slúžia archeologické artefakty), správne lokalizovať objekt, zistiť genézu, motiváciu výberu názvu (to sú historické, jazykové fakty). Na viacerých príkladoch zo svojich najnovších výskumov ukázal potom opodstatnenosť svojej metodológie. — V. Sedlák zdôraznil dôležitosť neanachronického a systémového výskumu celého názvoslovia v historickej toponymii, a to na základe svojich výskumov. — R. Marsina hovoril o svojej novej pracovnej hypotéze o vývine osídlenia Gemera v najstarších časoch na základe výskumu najstarších miestnych názvov. — F. Oslanský sa zaoberal osídlením južného Slovenska od Dunaja po Hron z hľadiska rozboru miestnych názvov. — V. Uhlár sa zaoberal pôvodom chotárnych názvov typu *Roveň* v Liptove. Uviedol, že podoba *Roveň* je v stredoslovenských nárečiach nepôvodná, prenikla zo susedných nárečí. Pôvodná domáca podoba *Raveň, Ravne* sa dosiaľ zachovala zo 72 obcí, no často sa popri nej vyskytuje aj podoba *Roveň*. — L. Olivová sa vo svojom referáte zamerala na konštrukciu názvov zaniknutých sídlisk v tom zmysle, že pri rekonštrukcii názvov je nevyhnutné poznanie mimojazykovej histórie lokality, z onomastického hľadiska je dôležité poznanie systému a štruktúry toponým, v ktorých je skúmané toponymum zaradené. — J. Pleskalová podala vo svojom referáte obraz o štruktúrnej typológii te-

rénnych názvov. Lokalizácia anojkoným a skúmanie ich významovej motivácie umožnili zistiť typy motivačných príznakov v onymických modeloch. Modelová analýza anojkoným ukázala napr., že pomenúvacím motívom v nížinných terénoch nebýva poloha, no naopak — v horských terénoch býva poloha a vlastnosť najčastejším sémantickým príznakom modelov. — M. Nováková sa vo svojom referáte zaoberala príčinami a spôsobmi zmien proprií. Vyčerpávajúce zhodnotenie motivačných príčin zmien proprií v súčasnosti môže odhaliť postupy pri zmenách proprií v minulosti. — Referát J. Matúšovej o odraze zmien osídlenia českého pohraničia v miestnych názvoch priniesol cenné poznatky pre sliezske a bavorské nárečia nemčiny v kontaktovej oblasti. — Cieľom referátu D. Michajlovovej bolo podať obraz o vzťahu medzi toponymiou a geografiou na materiále toponým zo severozápadného Bulharska.

Druhý poldeň prvého dňa rokovania onomastickej konferencie otvoril referát M. Majtána. Podal v ňom metodologické východiská výskumu historických osobných mien, ukázal, ako uplatnením výsledkov výskumu najstaršej antroponymie možno získať obraz o charaktere pôvodného osídlenia, o vývine osídlenia a zmenách v etnickej štruktúre. Z hľadiska najstaršieho vývinu slovenčiny možno v najstaršej slovenskej antroponymii sledovať starú slovenskú lexiku, slovotvorné postupy príznačné pre najstaršie obdobia vývinu slovenčiny, princípy adaptácie cudzích slov a chronologické charakteristiky jednotlivých javov. — E. Krošláková vo svojom referáte predstavila najfrekventovanejšie typy skracovania starých slovanských osobných mien poukazujúce na kontinuitný vývoj slovenčiny z praslovanského základu. — Interdisciplinárne bol ladený príspevok historika J. Lukačku. Autor v ňom vybral jednotlivé skupiny miestnych názvov slovotvorne odvodených od osobných mien z územia Nitrianskej stolice. Z hľadiska etnicity dospel k poznatku, že viac ako 80 % antroponým možno odvodiť zo slovanských mien. — E. Krasnovská v príspevku o odraze osídlenia Gemera v osobných menách sledovala proces asimilácie cudzieho etnika, ktorý sa odráža v jazykovej stránke vlastných mien. Onymickú hodnotu starších osobných mien skúmala v antroponymických sústavách podľa jednotlivých lokalít. Porovnávaním s dnešným stavom v živej pomenúvacej sústave možno odhaliť motiváciu pomenúvacích postupov v histórii. — J. Skutil hovoril o reflexii osobných mien v najstaršom sídelno-historickom procese na Morave; z tohto hľadiska analyzoval zápis najstaršieho osobného mena *Antiqua urba Rastici* vo Fuldských análoch a dubletu *Lundenburg—Břeclav;* podal aj výklad tvorenia miestnych názvov príponami *-any/-jany, -ice/ovice, -ín* a *-ov* od osobných mien. — K. Długosz sa zameral na osídlenie stredného a západného Pomorska v Poľsku vo svetle vlastných získaných inskripcií na náhrobných kameňoch (z r. 1945—1985). — M. Blicha hovoril o vlastných menách (toponymách i antroponymách) z hornej časti rieky Ondavy, ktoré v prevažnej časti už od najstarších čias svojím pôvodom ukazujú na slovenského pomenúvateľa. — N. Bayerová ukázala, ako sa v oblasti Sliezska odrazil spoločenský vývoj na priezviskách. Vyskytujú sa tu české, nemecké, poľské priezviská, okrem toho sú tu ponemčené české, počeštené nemecké, počeštené poľské, popoľštené české a popoľštené nemecké priezviská. — O repertoári motivácií pri voľbe rodných mien z Ostravy a jej okolia v súčasnosti na základe vlastného výskumu hovorila J. Matějková. Analýza materiálu ukázala, že

pokiaľ ide o motiváciu voľby, niet rozdielov medzi veľkomestom a vidiekom, čo je dôsledok spoločenského vývoja.

Druhý deň rokovania bol venovaný problematike onomastiky a jej vzťahu k iným vedným disciplínam. Úvodný referát predniesol V. Blanár. Poukázal v ňom na špecifické črty onomastiky, na vypracovanosť jej metodológie vo vzťahu k jazykovede, histórii, psychológii, sociológii, literatúre. Zdôraznil potrebu dialektického chápania vlastných mien ako dynamických prvkov onymických sústav a vyzdvihol prínos československej onomastiky k tejto problematike. — M. Knappová v referáte o interdisciplinárnych vzťahoch onomastiky na základe predchádzajúcich vedeckých diskusií o tomto probléme a na základe vlastných výskumov žiadala pre onomastiku miesto samostatnej vednej disciplíny, ktorá predstavuje východisko pre viaceré ďalšie disciplíny. — K. Gutschmidt sa v referáte o interdisciplinárnom postavení literárnej onomastiky zamýšľal nad otázkou, akou mierou prispieva literárna onomastika k rozvoju onomastiky ako vedy. Skúmanie motivácie propria použitého v literárnom diele si vyžaduje špecifické postupy (napr. zisťovanie vzťahu autora literárneho diela a pomenovania a pod.), preto autor navrhuje chápať literárnu onomastiku ako odbor, ktorý skúma špecifický predmet špecifickými metódami. — J. Dolník sa v referáte *Onomastika a lexikálna sémantika* sústredil na vlastné meno z gnozeologického hľadiska. Pri konštituovaní vlastného mena treba sledovať, kedy sa pragmatické prvky prehodnocujú na onymické príznaky. Na základe teórie modernej logiky dospel J. Dolník medziiným k záveru, že pri vlastných menách je znakový význam propria výsledkom spojenia odrazu istej stránky pomenúvaného objektu s odrazom formálnej (materiálnej) zložky onymického znaku. — Na miesto onomastiky v jazykovej praxi sa vo svojom príspevku zameral J. Jacko, keď uvažoval o lexikografickom spracovaní niektorých typov vlastných mien, napr. skratkových. — Podnetný bol referát P. Žigu, ktorý na základe kartotéky štruktúrnych typov slovanskej ojkonymie vypracoval program pre počítač obsahujúci projekt štruktúrnych typov slovanskej ojkonymie. Na základe tohto projektu, ako potvrdila ukážka využitia výpočtovej techniky, možno efektívne spracúvať jednotlivé štruktúrne typy a zároveň ich aj pomocou výpočtovej techniky kartograficky spracovať. — Problematike počítačového spracovania slovenskej oronymie z územia MĽR sa venoval referent z Maďarska A. Mihalovics.

Tretí poldeň odzneli referáty prevažne z oblasti toponymie. Úvodný referát R. Šrámka obsahoval typologické a metodologické závery, ku ktorým sa autor dopracoval na základe podrobne zhodnoteného a zmodelovaného materiálu, spracovaného i kartograficky. Autor konštatoval, že hranice výskytu určitého typu mikrotoponým môžu byť veľmi cenným materiálom pre historickú dialektológiu. — B. Kreja sa v referáte sústredil na jazykovú štruktúru a geografiu poľských miestnych názvov typu *Brzezie, Podgorze.* — D. Kopertowská referovala o miestnych názvoch z mazovského a malopoľského pohraničia podľa najstaršieho osídlenia územia od 13. stor. Pre históriu je cenným materiálom nielen samotné toponymum, lež i jeho miestny výskyt, jeho rozšírenie na väčšom území a s ním korešpondujúce iné názvy. — E. Breza hovoril o poľskom priezvisku *Levandovský.* Ukázal, ako rozličné možno interpretovať priezvisko, ako je pri správnej interpretácii niekedy nevyhnutný interdisciplinárny prístup. — D. Kremzerová sa v prí-

spevku *Příjmení v historických pramenech úřední povahy* venovala grafickej a slovotvornej stránke osobných mien v starších matrikách a dežmových súpisoch.

Organickou súčasťou rokovania konferencie boli diskusie po všetky tri dni. Program konferencie vhodne doplnila spoločná návšteva výstavy veľkomoravských klenotov na Bratislavskom hrade.

Konferenciu na záver zhodnotil R. Šrámek. Vyzdvihol dobré pracovné výsledky konferencie, zdôraznil, že prínosom je najmä to, že na konferencii sa takmer nevyskytli referáty a príspevky, ktoré by sa zaoberali jednotlivinami. Referáty obsahovali v rozličnej miere typologizáciu, zovšeobecňujúce fakty a zaujímavé pohľady na dosiaľ neprebádané oblasti onomastiky. Zdôraznil, že program X. slovenskej onomastickej konferencie je dôstojnou oslavou 25. výročia Slovenskej onomastickej komisie. V závere konferencie venoval pozornosť jej 25-ročnej práci a pozdravil jej predsedníctvo.

Materiály z konferencie vyjdú v osobitnom zborníku.

E. Krasnovská

KRÁĽ, A. – SABOL, J.: Fonetika a fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.

Vysokoškolská učebnica *Fonetika a fonológia* vznikla na základe dlhoročných výsledkov výskumu popredných odborníkov v oblasti zvukovej roviny slovenského jazyka. Je zhrnutím poznatkov v teoretickej sfére, v oblasti fyziológie reči, jej akustiky a normy slovenskej výslovnosti do takej miery, v akej ju majú absolvovať študenti slovakistiky v rámci vysokoškolského štúdia. V základných črtách možno prácu Á. Kráľa a J. Sabola rozčleniť do troch základných častí.

V prvej časti týkajúcej sa všeobecnej fonetiky a fonológie (s. 15—89) Á. Kráľ vysvetľuje pojmy a zákonitosti systému zo všeobecného hľadiska, vysvetľuje pojmy prvotný materiálny systém, idealizovaný systém, abstraktný systém, ideálny systém, druhotný materiálny systém a na ich základe definuje pojmy fonologický systém a fonetický systém. Osobitnú pozornosť venuje formotvornej zložke reči, signálu a všebecnej charakteristike fonologického systému (spôsobu jeho jestvovania). Organickú súčasť problematiky tvoria základné definície fonetiky a fonológie — jazykovedných disciplín skúmajúcich „formotvornú zložku reči z hľadiska jej fyzickej stavby a jazykovej organizácie" (s. 29). Z uvedených definícií vyplývajú aj základné charakteristiky fonetiky, skúmajúcej formotvornú zložku reči ako materiálny systém a sociálnu kvalitu, a fonológie skúmajúcej ideálny systém a sociálnu kvalitu. Spomínanú problematiku organicky uzatvára výklad pojmov systém, štrukúra, celok, časť, prvok a vzťah.

Ďalšiu kapitolu prvej časti práce tvorí problematika komunikačného pohľadu na jazyk a reč. V nej autor analyzuje reč ako nástroj komunikácie, charakterizuje transformácie signálu a jeho vzťah k informácii a vysvetľuje

predmet fonetiky a fonológie z komunikačného hľadiska. Osobitne sa v ďalšej časti práce vysvetľujú pojmy jazyk a reč z hľadiska obsahu týchto pojmov, opisuje sa znaková povaha jazyka využitím dvoch teórií znaku a ilustráciou odrazového spracúvania vnemov s účasťou jazyka, základných stupňov spracúvania vonkajších podnetov a tvorenia zvukov reči a modelu vnútorných mechanizmov reči. Samostatný okruh problémov zhrnul autor vo formuláciách zameraných na rozpoznávanie reči — identifikovanie hlások na princípe signálovej podobnosti a odlišnosti (s. 46—58). Á. Kráľovi ide v tejto kapitole predovšetkým o výklad signálovej realizácie hlásky (a prostredníctvom nej fonémy), ktorá „je menlivá a prekrytá signálovými vrstvami nepatriacimi samej hláske (fonéme)", s. 48. V ďalšej časti kapitoly sa vysvetľujú pojmy fonetické všeobecniny, fonologické všeobecniny, fyzická a sociálna stránka reči, fóna — alofóna (hláska), fonéma a opisujú sa príčiny a zdroje dezinformácií medzi hláskovým a fonémovým systémom (s. 54 a n.).

Samostatnú kapitolu venoval Á. Kráľ segmentovaniu rečového prúdu (s. 59—63). V nej opisuje hlavné činitele, ktoré spôsobujú variabilnosť rečového signálu (vetný úsek → rytmický takt, intonačný úsek) a charakterizuje slabiku ako spojenie samohlásky so spoluhláskou. Siedma kapitola sa zaoberá dejinami fonetiky a fonológie. Vychádza sa v nej z dávneho realistického poznávania stavby zvukovej reči — písma — a jeho vývinového procesu. Osobitne sa opisujú fonetické porovnania do 17. stor. so základnými obdobiami (indické, grécke), na ne nadväzuje charakteristika kvalitatívnych fonetických metód z prelomu 17. a 18. stor. a obdobie kvantitatívnych metód z polovice 19. stor. (C. Ludwig, L. Vierordt). Samostatnú časť diachronického opisu fonetiky a fonológie venoval autor charakteristike metód (kymografia, laryngoskopia, palatografia, lingvografia, röntgenografia, kinoröntgenografia, fonografia, spektrografia) a tradícii československých pracovísk zameraných na výskum zvukovej roviny jazyka a reči. Osobitnú pozornosť venoval Á. Kráľ vzniku a vývinu fonológie a predstaviteľom ucelených teórií definujúcich dištinktívnu funkciu foném (J. Sweet, P. É. Passy, D. Jones, O. Jespersen, A. Noreen), predstaviteľom štrukturalizmu (B. de Courtenay, F. de Saussure, L. Hjelmslev, N. Trubeckoj, R. Jakobson, E. Pauliny), osobitné miesto pri charakteristike fonematickej fonológie vyčlenil autor charakteristike Pražskej školy reprezentovanej prácami R. Jakobsona, N. Trubeckého, J. Vachka a Ľ. Nováka. V nadväznosti na diachronický opis metód fonologického výskumu opisuje Á. Kráľ synchronické metódy a disciplíny fonetiky a fonológie, pričom osobitne opisuje fonetické experimentálne metódy (akustické, fyziologické, psychofonetické, digitálne, analógové syntézy reči), neexperimentálne metódy (sluchová fonetická metóda, jazykovedné medódy — normatívna a historická fonetika), k fonologickým metódam zaraďuje metódy synchrónnej a diachrónnej fonológie. Záverečnú kapitolu prvej časti posudzovanej práce tvorí problematika fonetickej transkripcie. Po charakteristike jednotlivých transkripčných systémov (analfabetického a alfabetického) uvádza autor pravidlá slovenskej fonetickej transkripcie (s. 87—89).

Druhú rozsiahlu časť práce Fonetika a fonológia tvoria dva osobitné a organicky späté tematické celky — *Fyziológia reči — fyziologická fonetika* (s. 93—157) a *Akustika reči — akustická fonetika* (s. 158—191). V časti venovanej fyziológii reči, fyziologickej fonetike vychádza Á. Kráľ z fyzického základu jazykovej úrovne mozgovej činnosti, opisuje zásady percepcie reči, fyziológiu

organogenézy reči (opis percepčných a artikulačných orgánov) a charakterizuje všeobecné artikulačné črty hlások. Organickú časť tohto opisu tvorí systém členenia spoluhlások podľa miesta artikulácie, artikulujúceho orgánu a spôsobu artikulácie, ako aj opis konsonantických systémov (záverové spoluhlásky, frikatívy, nazály, laterály, vibranty a úderové hlásky, kĺzavé hlásky) a vokalických systémov (samohlásky, dvojhlásky). Komplementárnu časť opisu tvorí charakteristika rozličných typov sekundárnej artikulácie a dvojitej artikulácie, afrikácie a aspirácie, asimilácie, disimilácie, inverzie, metatézy, haplológie, sandhi a dĺžky. Záver problematiky tvorí prehľad fonetických slabičných teórií a charakteristika tempa reči. Ďalšiu časť druhej kapitoly venoval Á. Kráľ akustike reči, akustickej fonetike (s. 158—191). Východiskom základnej charakteristiky je opis predmetu akustickej fonetiky, kmitania pružných telies a podstaty šírenia zvuku. Uvedený opis ilustruje autor grafickým zobrazovaním zvukov a zameriava sa najmä na základy akustiky reči, na opísanie frekvenčných vrcholov zvukového spektra — formantov. Ďalší okruh problémov nasmeroval autor na oblasť akustickej stavby reči z hľadiska počúvajúceho, na zrozumiteľnosť prirodzenej reči a oblasť syntetickej reči. V krátkosti sa v závere druhej časti práce uvádzajú základné informácie o automatickom rozpoznávaní reči.

Tretiu, najrozsiahlejšiu časť práce Fonetika a fonológia venovali autori Á. Kráľ a J. Sabol opisu zvukovej roviny súčasnej spisovnej slovenčiny. V kapitole *Spisovná slovenčina a slovenská spisovná výslovnosť* sa Á. Kráľ zameriava na diferencovanosť vo výslovnosti, poukazuje na územné členenie a aj vznik rozličných štýlových útvarov spisovnej slovenčiny. Jadro problému však tvorí opis fonetiky a fonológie súčasnej spisovnej slovenčiny pozostávajúci z dvoch častí (prvého — fonetického stupňa abstrakcie, s. 200—262, druhého — fonologického stupňa abstrakcie, s. 263—369). V rámci prvého stupňa abstrakcie sa osobitne rozoberajú základné vlastnosti samohlások (sonantov) so zameraním na základnú charakteristiku artikulačných orgánov pri ich výslovnosti a na frekvenčné rozloženie formantov. Opis každej samohlásky je vhodne doplnený schematickou reprodukciou röntgenogramu, oscilogramu a sonagramom. Obdobným spôsobom sa vyčerpávajúco spracúvajú aj dvojhlásky, spoluhlásky, a to nielen v silnej pozícii, ale aj v spoluhláskových skupinách (napr. *ln, ld, lt, ltň*, s. 255).

Pri charakteristike druhého — fonologického stupňa abstrakcie vychádza J. Sabol zo základných fonologických pojmov a relevantných a irelevantných vlastností foném. Ďalšia časť výkladu sa opiera o charakteristiku porovnávacieho základu a korelačného príznaku foném, ich polárnych protichodných vlastností, neutralizovateľných vlastností a pokračuje opisom protikladov. Jadro fonologickej charakteristiky slovenčiny tvorí opis tejto stavby na základe dištinktívnych príznakov (konsonantnosť — nekonsonantnosť, vokálnosť — nevokálnosť, úzkosť — neúzkosť, labializovanosť — nelabializovanosť, kvantitatívnosť — nekvantitatívnosť, kĺzavosť — nekĺzavosť). Osobitne sa pritom opisuje vokalický a konsonantický systém, pri konsonantizme sa uvádzajú protiklady ostrosť — tuposť, záverovosť — úžinovosť, laterálnosť — nelaterálnosť, sykavosť — nesykavosť, znelosť — neznelosť, nazálnosť — nenazálnosť. Pri opise konsonantickej štruktúry uvádza J. Sabol syntagmatické a paradigmatické vzťahy foném, opisuje zvukové variácie morfém a morf (neutralizácie vokalických protikladov), vokalické alternácie, konsonantické alternácie. Na

základný, ale rozsiahly a vyčerpávajúci opis spomenutých problémov organicky nadväzujú základné informácie z oblasti fonologickej štruktúry a štatistického spracovania (s. 345—351). Rovnocennú pozornosť venuje J. Sabol aj všeobecným otázkam fonologickej typológie a syntetickej fonologickej teórii (s. 352—356). Záver posudzovanej práce je zameraný na suprasegmentálne javy reči (prízvuk, dôraz, melódiu, prestávku, tempo a rytmus).

Fonetika a fonológia svojím obsahom aj rozsahom zaujíma popredné miesto medzi slovakistickými vysokoškolskými učebnicami, ktoré u nás v poslednom čase vznikli. Vysoká odborná fundovanosť autorov, popredných slovenských odborníkov v oblasti zvukovej roviny slovenčiny, je zárukou kvality výkladov v učebnici. Kniha Fonetika a fonológia je syntézou doterajších poznatkov o metódach výskumu a jeho výsledkoch v týchto disciplínach. Rozsiahlu problematiku spracovali autori na minimálnom možnom priestore vyčerpávajúco a podali ju na takej úrovni, že ju študenti slovakistiky pochopia aj napriek jej náročnosti. Ak už autori do detailov spracúvali jednotlivé problémy klasických a moderných metód výskumu, očakávali by sme viac informácií napr. aj o automatickom rozpoznávaní reči, resp. o výsledkoch v tejto oblasti najmä u nás. Učebnica fonetiky a fonológie je úctyhodná svojím obsahom i rozsahom. Množstvo problémov, ktoré sa v nej opisujú, sa predkladá čitateľovi, resp. študentovi odborným a zrozumiteľným štýlom. Obávame sa však, či takýto rozsah problémov možno vyčerpávajúco a spoľahlivo zvládnuť pri jednosemestrálnom štúdiu fonetiky a fonológie v rámci vysokoškolského štúdia slovakistiky. Tento problém však presahuje rámec autorskej kompetencie a ostáva len dúfať, že v súčasnosti, keď začíname klásť v našej spoločnosti dôraz najmä na odbornosť, aj otázky zvukovej roviny zaujmú rovnoprávne miesto v náplni odborného štúdia slovenského jazyka. Fonetika a fonológia od Á. Kráľa a J. Sabola vytvára tomuto zámeru dobré predpoklady a je cenným zdrojom poznatkov o zvukovej rovine slovenčiny nielen v sfére vysokoškolského štúdia, ale aj v oblasti ďalšieho vzdelávania a vedeckej prípravy slovakistov a slavistov.

P. Žigo

FINDRA, J.: Stavba a prednes rečníckeho prejavu. Martin, Osveta 1989. 168 s.

J. Findra pripravil príručku určenú rečníkom v zboroch pre občianske záležitosti (ZPOZ). Ak rátame príručky vydané v slovenčine pre prednášateľov, recitátorov, osvetovo-kultúrnych pracovníkov, propagandistov a moderátorov, táto práca rozširuje pomaly už druhú desiatku jestvujúcich príručiek, ale svojím osobitným prínosom. Podľa vlastného vyjadrenia (s. 6) si nekládol za cieľ spracovať všeobecné ani čiastkové otázky rétoriky, ale vybral si osobitnú, špeciálnu oblasť občianskych obradov, kde sa v komunikácii využívajú vlastne „klasické" rétorické texty, približujúce sa k umeleckému prednesu.

Titulok publikácie J. Findru vystihuje autorove intencie. Hoci od r. 1978 sú k dispozícii už tri vydania Mistríkovej všeobecnej rétoriky a rétorika sa

viac rokov prednáša v kurzoch pre lektorov, propagandistov, riadiacich pracovníkov a vybraných odborníkov, J. Findra programovo nehovorí o rétorike, ale dôsledne o rečníckom prejave. (Pre úplnosť dodajme, že rétorika sa u nás po dlhšom časovom období „etablovala" na IV. Štúrovom Zvolene r. 1968, keď sa tu po prvý raz na Slovensku uskutočnila súťaž v tzv. rečníckej pohotovosti, v improvizovaných ústnych prejavoch; porov. náš príspevok v Kultúre slova, 3, 1969, s. 65—67.)

Ak za úvod publikácie budeme pokladať aj kapitolky o jazykovej komunikácii, rečníckom texte a rečníkovi (s. 9—13), o charakteristike a klasifikácii ústnych jazykových prejavov (s. 14—28), publikácia sa zreteľne rozčleňuje na dve časti, a to na časť o stavbe rečníckeho prejavu (s. 29—85) a na časť o prednese rečníckeho prejavu (s. 86—160). Iste nielen zato, že J. Findra je autorom viacerých knižných prác o umeleckom prednese, ale najmä vzhľadom na špecifickosť potrieb v tejto sfére i svoje skúsenosti s prácou v ZPOZ si vybral práve túto oblasť: v prejavoch (textoch) tohto typu sa totiž vecnosť funkčne spája s emocionálnosťou a s estetickosťou.

Texty v tejto sfére predstavujú špecifické ústne prejavy, prvotne pripravované ako písomné texty (čo treba brať do úvahy najmä pri ich jazykovo-kompozičnej stavbe), ktoré má rečník pretransformovať tak, aby text bol poslucháčovi zrozumiteľný, obsahovo-tematicky priezračný, myšlienkovo adresný a emocionálno-esteticky účinný. Na rozdiel od ústnych jazykových prejavov v bežnom dorozumievaní je rečnícky prejav založený predovšetkým na slove, na jazykovom výraze. Ako prízvukuje autor (s. 46—47), v prejavoch tohto typu nejde o silu nového faktu, ale o originalitu myšlienky, jej začlenenie do kontextu a spôsob jej jazykového vyjadrenia. (Je tu teda žásadný rozdiel medzi rečníckymi prejavmi politického a agitačného typu, ktorých hlavným cieľom je pragmatický aspekt: poslucháčov argumentmi presvedčiť, získať a podnietiť k aktivite.) Podľa autora práve v naznačenej charakteristike jestvuje príbuznosť medzi rečníckym prejavom a básnickým textom: rečník používa obrazné pomenovania, „vyšperkúva" text (s. 56), odkrýva pred prijímateľom „odvrátenú" tvár vecí; nepôsobí tu len umocnená sila myšlienky, ale aj krása jazyka.

Krása jazyka — rovnako ako emocionálno-estetický zážitok — sa docieľuje napr. aj využívaním kontrastov. J. Findra síce na jednej strane ustavične zdôrazňuje súhru medzi obsahovo-tematickou organizáciou textu, zodpovedajúcou jazykovo-kompozičnou organizáciou textu, výberom a usporiadaním jazykových prostriedkov, ale zároveň rečníkovi radí využívať kontrast založený na funkčnej synchronizácii intelektuálnej a emocionálnej roviny. Kontrastnosť možno najčastejšie dosiahnuť tak, že sa do základného (vecného) textu včlení text inej roviny (báseň, citát a pod.), čím vzniká napätie, z ktorého sa rodí dynamickosť a expresívnosť. (V tom sa zasa rečnícke prejavy odlišujú od interpretácie umeleckých textov, kde ide o osobnostnú, jedinečnú výpoveď recitátora.)

Na viacerých miestach J. Findra zdôrazňuje rovnocennosť zvukovej realizácie rečníckeho prejavu a vyžaduje na jej prípravu taký istý priestor ako na obsahové a kompozičné stvárnenie. Predstavu o celom súbore zvukových prostriedkov uplatňovaných v rečníckom prejave si možno plasticky utvoriť podľa názvov jednotlivých kapitoliek v časti publikácie o prednese (s. 86—160): výslovnosť a prednes rečníckeho prejavu, jazykovo-intonačné prostriedky reč-

níka, pauza ako spájaco-členiaci prostriedok, gramatika a štylistika tempa reči. **rytmus** reči — vnútorná dynamika textu a prednes, prízvuk a vnútorná dynamika textu, intenzita hlasu a dôraz ako prostriedok plasticity prednesu, tónová modulácia hlasu ako výraz presvedčivosti prednesu, mimojazykové prostriedky.

Zo špecifickosti a jedinečnosti komunikačnej situácie, v ktorej sa realizujú rečnícke prejavy tohto typu, vyplýva, že nedodržiavanie pravidiel a zákonitostí zvukovej realizácie sa nepokladá len za jazykovú chybu, ale za porušenie spoločenskej normy. Ak autor odôvodnene vytyčuje takéto náročné kritériá, potom by sa podľa nášho názoru v týchto prejavoch mal uplatňovať iba vysoký štýl výslovnosti, nie „iba" spájanie neutrálneho štýlu s vysokým štýlom.

Treba ešte dodať, že celá príručka je napísaná prístupným štýlom. J. Findra vie o tých istých veciach hovoriť na viacerých miestach jednotným štýlom, problémy podáva v ich súhre, spolupráci, jednote a komplexnosti, ale aj v kontraste, protiklade a napätí. V napätí a tvorivom očakávaní vie udržať aj adresáta príručky, navodzuje mu osciláciu medzi objemom informácie a jej jazykovo-kompozičným stvárnením. Tak ako radí rečníkovi odľahčovať text, aj sám to prakticky dokazuje v živých vyjadreniach: prejav sa informačne rozrieďuje (s. 43), cez slovo sa text jemne a diferencovane emocionálno-esteticky odtieňuje (s. 46), nemožno prednášať referentsky chladne (s. 91), dolaďovať text (s. 122), tvarovanie plastickej významovej mapy textu (s. 139), povrchový „citíkový" ornament (s. 140) a i.

Ako vidieť, autor predsa len smeruje k istej všeobecnosti (nie však v zmysle príručkovej úplnosti a enumeratívnosti), a to tak, že adresáta (rečníka) vovádza do hlbín textu a jeho tektoniky, pričom nepodáva lapidárne všetky techniky hovoreného slova (pragmatická stránka rečníckych prejavov je na druhom pláne), ide mu o osobnostné osvojenie si, interiorizáciu príslušných textov i rečníckych postupov adresátom.

Rétorika ako samostatná disciplína a umenie vznikla pred viac ako 2000 rokmi z praktických potrieb a dnes sa takisto k nej vraciame z hľadiska potrieb praxe. Súčasná komunikačná prax je však taká rozmanitá a náročná, že jednotlivé komunikačné sféry a podsféry si zo strany odborníkov vyžadujú osobitnú pozornosť a starostlivosť aj vo forme prípravy takých špeciálnych príručiek, akú na vysokej odbornej úrovni a pritom v prístupnej forme pripravil J. Findra. To je cesta, akou môžu jazykovedci najefektívnejšie ovplyvňovať jazykovú prax (a to nielen v oblasti rečníctva a rétoriky, ale aj v pravopise, pri upevňovaní základných poznatkov o jazyku a jeho slovnej zásobe a pod.).

Hoci je recenzovaná publikácia nepredajná a tak vlastne neprístupná všetkým záujemcom, treba v tejto súvislosti oceniť aj iniciatívu Krajského osvetového strediska v Banskej Bystrici, že aj takouto formou chce pomáhať pri zvyšovaní jazykovej úrovne slovenčiny a kultúrnosti nášho života.

Napokon sa vynára ešte jedna diskusná otázka, či možno rečnícky štýl vyčleňovať ako samostatný štýl spisovnej slovenčiny. Recenzovaná publikácia dáva na túto otázku kladnú odpoveď.

J. Bosák

Vlastné mená etáp pretekov. — V spisovnej slovenčine sa vlastné mená píšu s veľkými začiatočnými písmenami. V Pravidlách slovenského pravopisu v kapitole o písaní veľkých písmen sa v rámci časti, v ktorej sa hovorí o písaní veľkých písmen vo vlastných menách, podáva najprv prehľad pomenovaní, ktoré sú, resp. sa v spisovnej slovenčine pokladajú za vlastné mená a podľa toho sa píšu s veľkými začiatočnými písmenami. Jednu skupinu vlastných mien vo vymedzení Pravidiel slovenského pravopisu predstavujú názvy akcií, zjazdov, súťaží, cien, radov. Ako príklady sa tu uvádzajú názvy *Rok straníckeho školenia* (ale *V. rok straníckeho školenia), Medzinárodná konferencia na obranu detí, Mesiac československo-sovietskeho priateľstva, Týždeň bezpečnosti, Študentská tvorivosť, Preteky o zlatú prilbu Československa, Zlatá prilba Československa, Československá cena mieru, Preteky mieru.* Medzi príkladmi sú aj názvy športových podujatí, pretekov. V súčasnosti je neobyčajne veľké množstvo najrozličnejších športových podujatí, ktoré majú svoje názvy s rozličnou jazykovou stavbou, napr. *Preteky mieru* (slovo *preteky* je bližšie určené nezhodným prívlastkom), *Šesťdňová, Okolo Slovenska, XVI. majstrovstvá sveta v parašutizme, Veľká cena Švajčiarska, Veľká pardubická, Veľká starohájska.*

Treba konštatovať, že v súčasnosti nie sú vlastnými menami iba pomenovania jednotlivých pretekov, ale aj pomenovania jednotlivých etáp takýchto pretekov.

V denníku Pravda z 3. 8. 1989 pod nadpisom Osem etáp sa uvádza prehľad jednotlivých etáp cyklistických pretekov Okolo Slovenska, ktoré sa uskutočnili v roku 1989: 1. *Rožňavská,* 2. *Rudohorská,* 3. *Gemersko-detvianska,* 4. *Banskoštiavnická,* 5. *Kremnická,* 6. *Tribečsko-považská,* 7. *Bielokarpatská,* 8. *Podjavorinská.* Úplné podoby názvov jednotlivých etáp pretekov obsahujú vždy slovo *etapa,* napr. *Patril medzi hrdinov druhej, Rudohorskej etapy* (Pravda, 5. 8. 1989, s. 6). — *Rudohorská etapa (152 km). 1. Klaus, 2. Purmenský, 3. Novosad* (Hlas ľudu, 5. 8. 1989, s. 8). Základná podoba názvu je taká, v ktorej určujúci prívlastok je pred určeným podstatným menom *etapa,* ako je to v prípade pomenovania *Rudohorská etapa.* Poradie týchto členov sa zo štylistických dôvodov môže aj zmeniť, takže na prvom mieste je určujúce podstatné meno *etapa* a za ním určujúci prívlastok, napr. *Dnes je na programe III. etapa Gemersko-detvianska* (Hlas ľudu, ibid.). Pravopis určujúceho a určeného člena sa nemení, s veľkým začiatočným písmenom sa píše určujúci prívlastok bez ohľadu na to, či stojí pred určeným podstatným menom, alebo sa dostáva za podstatné meno.

Pri vlastných menách sa popri úplnej podobe vyskytujú aj skrátené alebo kratšie podoby, ktoré vznikajú najčastejšie vynechávaním niektorého výrazu z úplnej podoby vlastného mena, niekedy aj istou obmenou, napr. *Spojené štáty americké — Spojené štáty, Bratislavský hrad — Hrad, Slovenské národné povstanie — Povstanie, Ruská sovietska federatívna socialistická republika — Ruská federácia* (pozri Dvonč, L.: Varianty vlastných mien v spisovnej slovenčine. Slovenská reč, *52,* 1987, s. 156—162). Skrátená podoba názvu etapy sa používa napr. vo výpočte etáp, keď sa predtým slovo *etapa* už spomína alebo sa uvádza pred výpočtom etáp, ako je to v prípade výpočtu etáp

v Pravde z 3. 8. 1989, ktorý uvádzame vyššie. Vynecháva sa slovo *etapa*, z vlastného mena ostáva iba určujúci prívlastok, napr. *Rožňavská, Rudohorská* atď. Takáto skrátená podoba sa používa aj vtedy, keď z kontextu alebo situácie je zrejmá úplná podoba názvu etapy, napr. *Dnes Rožňavská.*

Názvy jednotlivých etáp cyklistických pretekov Okolo Slovenska majú ustálenú jazykovú stavbu s určeným podstatným menom *etapa* a určujúcim prívlastkom, ktorým sa vystihuje východisko etapy (miesto štartu), napr. *Rožňavská etapa (Rožňavská)*, alebo terén a či miesto, ktorým etapa prebieha, napr. *Rudohorská etapa (Rudohorská).* Etapy pretekov sa môžu označovať aj tak, že sa používa názov miesta štartu a názov miesta cieľa pretekov, napr. *Bratislava — Brno, Praha — Varšava.* Medzi takéto názvy sa podľa poučky Pravidiel slovenského pravopisu o písaní pomlčky píše pomlčka na naznačenie rozpätia medzi dvoma krajnými bodmi, a to časového rozpätia, napr. *1945—1955, január — február,* staníc trate, napr. *Bratislava — Brno — Praha,* smeru, napr. *Bratislava — Moskva,* športových stretnutí, napr. *ČSSR — Švédsko* a rozličných iných vzťahov protikladu, napr. *alebo — alebo* (Pravidlá, 1971, s. 101). Takto sa, pravda, môžu pravopisne označovať nielen etapy pretekov, ale aj niektoré preteky.

Na záver môžeme konštatovať, že v súčasnosti mávajú svoje osobitné pomenovania nielen športové podujatia, ako sú rozličné preteky, súťaže a pod., ale aj etapy takýchto podujatí. Takéto pomenovania sa tiež píšu s veľkými začiatočnými písmenami.

L. Dvonč

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 55, 1990, číslo 3. Technická redaktorka J. Jankovičová.
Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, št. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 43 01 02, D — 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1990
Kčs 8,—